

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 3 / Issue/Sayı: 1, June/Haziran 2025, pp./ss. 87-114.

Gazzâlî'nin Mevhûm Delillere Yaklaşımı: Usûl-i Fıkıh Çerçevesinde Bir Analiz

Al-Ghazâlî's Approach to Illusory Evidences: An Analysis within the Framework of Uşûl al-Fiqh

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
02.03.2025

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
28.06.2025

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2025

Dorlion Journal

Sabriye TAYLANHAN

Doktora Öğrencisi,

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı,
İzmir, TÜRKİYE.

Doç. Dr. Ahmet AYDIN

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Hukuku Anabilim Dalı,
İzmir, TÜRKİYE.

Öz

Bu makale, Şâfiî fakihî ve usûlcüsü Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'nin (ö. 505/1111) mevhûm delil anlayışını incelemektedir. Fıkıh usûlünde "Mevhûm", aslî kaynakların dışında yer alan şer'u men kablennâ (bizden önceki şeriâtler), sahâbî kavli, istihsan ve istislâh gibi delilleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Şâfiî fıkıh doktrininde önemli bir yeri olan Gazzâlî'nin söz konusu delilleri nasıl değerlendirdiği fıkıh usûlü açısından önem arz etmektedir. Nitekim Gazzâlî, bilindiği üzere yaşadığı dönem ve sonraki usûl tedrisine etki eden ve birçok hususta fıkıh usûlüne katkı sağlayan ilmî bir şahsiyettir. Araştırmada klasik metin çözümlemesi yöntemi esas alınarak yürütülmüştür. Araştırmacının amacı, aslî deliller arasında zikredilen Kitâb, sünnet, icmâ' ve akıl dışında yer alan şer'u men kablennâ, sahâbî kavli, istihsan ve istislâh gibi mevhûm delilleri merkeze alarak Gazzâlî'nin delil nazariyesi anlayışını, konuyla ilgili usûl tartışmalarında kullandığı metodu tespit etmektir. Çalışmamızın temel sorusu ise Gazzâlî'nin mevhûm delilleri hangi ölçütlerle değerlendirdiği ve bunları delil metodolojisinde nasıl konumlandırdığıdır. Çalışma neticesinde ulaşılan bulgulara göre Gazzâlî, bu delilleri hüküm istinbatında zayıf ve zanna dayalı olmalarından dolayı reddetmiş; delil olma yeterliliklerini nass, icmâ' ve akıl gibi güçlü kaynaklara ilişkilendirerek değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra Gazzâlî'nin konuya dair görüşleri doğrultusunda usûle kattığı yeniliklere temas edilmiş, bilgi nazariyesine yönelik yakîn-zan ilişkisinin mevhûm deliller ile bağlantısına yer verilmiştir. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı; mevhûm delilleri onun hukuk metodolojisi ve epistemolojisi perspektifinde konumlandırmasında ve delil tasnifi hususunda ortaya çıkan belirsizliklerin çözümünde önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Fıkıh Usûlü, Gazzâlî, el-Mustasfâ, Şer'i Deliller, Mevhûm Deliller.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Taylanhan, Sabriye – Aydın, Ahmet. "Gazzâlî'nin Mevhûm Delillere Yaklaşımı: Usûl-i Fıkıh Çerçevesinde Bir Analiz". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 3/1 (Haziran 2025), 87-114.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15764728>

CC BY-NC 4.0 DEED

SCREENED BY

 iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Abstract

This article examines the concept of *mawhûm dalîl* (illusory evidence) in the thought of the Shafi'i jurist and Usul scholar, Hujjat al-Islâm Abû Hâmid Muḥammad b. Muḥammad b. Muḥammad b. Aḥmad al-Ghazâlî al-Ṭûsî (d. 505/1111). Al-Ghazâlî, who holds a significant position within the Shâfi'î legal doctrine, evaluates these evidences in a manner that carries considerable importance from the perspective of *uṣûl al-fiqh* (Islamic legal theory). The research is primarily based on classical textual analysis although it is occasionally supported by a comparative methodological approach. The aim of this study is to examine al-Ghazâlî's theory of legal evidence by focusing on *mawhûm dalîl* (illusory evidence), such as *shar'u man qablanâ* (the legislation of previous religious communities), the statements of the Companions (*qawl al-ṣaḥâbi*), *istiḥsân* (juridical preference), and *maṣlaḥa* (public interest), which are not included among the primary sources of Islamic law—namely, the Qur'ân, Sunnah, consensus (*ijmâ'*), and reason (*'aql*). The central question of this study is by what criteria al-Ghazâlî evaluates these *mawhûm* evidences and how he positions them within the broader methodology of legal reasoning. The findings indicate that al-Ghazâlî rejects these evidences in legal deduction due to their weak and conjectural nature, and instead assesses their epistemic and legal value by associating them with stronger sources such as *nass*, *ijmâ'* and *'aql*. In addition, the study touches on the innovations al-Ghazâlî brought to legal theory through his evaluation of these evidences and explores the connection between the concepts of *yaqîn* (certainty) and *zann* (conjecture) in Islamic epistemology, as related to *mawhûm* evidences. Al-Ghazâlî's approach not only reflects how he positions *mawhûm* evidences within his legal methodology and epistemological framework but also offers a significant theoretical model for resolving ambiguities concerning the classification of legal evidences.

Keywords: Islamic Law, Islamic Legal Theory (Uṣûl al-Fiqh), al-Ghazâlî, al-Mustaṣfâ, Shari'ah Evidences, *Mawhûm Dalîl* (Illusory Evidences).

1. GİRİŞ

İslâm hukuk *uṣûl*ünde hükümlerin elde edildiği kaynaklara *şer'î* deliller denmektedir. *Şer'î* deliller fıkıh *uṣûl*cüleri tarafından aslî deliller ya da *mevhûm/fâsid/fer'î*/ihtilaflı deliller şeklinde taksim edilmiştir. Fıkıh *uṣûl*ünde müçtehitler tarafından vaz' edilen kurallar doğrultusunda hüküm istinbatı için metotsal farklılıklar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla farklı ekollere mensup olan *uṣûl*cüler arasında delillerin tarif, tasnif, taksim ve tahlilinde çeşitlilik söz konusu olmuştur. Örneğin genel kabule göre aslî deliller “edille-i erbaa” ibaresiyle Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyası ihtivâ ederken İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), kıyası hükmü istinbat etme yöntemi kısmına izafe eder ve akli dördüncü sıraya yerleştirir.¹ Gazzâlî ve Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre aslî deliller dışındaki kaynaklar “zannî” lafız ile ifade edilirken² Râzî (ö.606), Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi *uṣûl*cülere göre bunlar “ihtilaflı deliller” ibaresi altında ele alınmıştır.³ Bu ve benzeri örnekler, *uṣûl*cülerin metotsal yaklaşımlarının delil nazariyesinin inşandaki etkisini göstermektedir. Nitekim bazı *uṣûl*cüler delillerin bir

¹ İmam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mustaṣfâ min ilmu'l-uṣûl*, (Dâru'l-Hadîsu'l-Kahire, 2011), 491, 492. Gazzâlî akıl delili ile istishâbı da zikreder (الأصل الرابع دليل العقل والاستصحاب). Bu tasnifte Râzî (ö. 606/1210) de onun izinden gitmiştir. Bk. el-Maḥsûl, 6/23; Ayrıca fukaha metoduna göre yazılan eserler arasında yer alan Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Uṣûli Fihri'l-Islâm* Pezdevî. 4/15'te de aynı bilgiler var: (وَمَعْدَنُ الْمُنْتَهَى أَرْبَعَةُ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةُ وَالْإِجْمَاعُ وَالْعَقْلُ، وَطَرِيقُ الْإِسْتِثْنَاءِ تَتِمُّ بِأَرْبَعَةِ عُلُومٍ اثْنَانِ : (مَقْدَمَانِ وَاثْنَانِ مُتَمِّمَانِ فَهَذِهِ ثَمَانِيَّةٌ)

² Gazzâlî, *Mustaṣfâ*, s.507; Âmidî, Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkâm fî uṣûli'l-ahkâm*, thk. Seyyid el-Cemîlî, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l- Arabî, 1984), 4/137.

³ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Maḥsûl fî 'ilmi 'uṣûli'l-fikh*. thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1992), 6/95.

kısmını sahih kabul ederken diğerlerini fasit saymıştır. Bu usûlcülerden biri de Şafiî geleneğini takip eden İmam Gazzâlî'dir.

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111) Eş'arî kelâmcısı, Şafiî fakihi ve mutasavvıf bir âlimdir.⁴ Gazzâlî, Şafiî doktrinde usûl ve metodolojisini mütekelim geleneğe bağlı kalarak kendine has bir üslupla tekâmül ettirmiştir. O, bilindiği üzere yaşadığı dönem ve sonraki usûl tedrisine etki eden ve birçok hususta fıkıh usûlüne katkı sağlayan ilmî bir şahsiyettir. Onun usûlcü kimliğinin yanı sıra tasavvuf, kelim, mantık, felsefe, hadis gibi diğer alanlardaki yetkinliği ve ilimler arası diyalektik ilişkisi Gazzâlî'yi usûl tarihinde öne çıkaran unsurlardandır.

Gazzâlî'ye göre Kur'an, sünnet, icmâ ve akıl olarak bilinen aslî kaynakların dışında tâlî niteliğe sahip; Kur'an ve sünnete râcî' olan mevhûm deliller bulunmaktadır. Söz konusu delillerin Gazzâlî tarafından nasıl değerlendirildiği fıkıh usûlü açısından önem arz etmektedir. Hüccetü'l-İslâm lakabına mazhar olan Gazzâlî'nin mütekelim metoduna göre telif ettiği el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl ilgili ekolün dört temel usûl eserinden⁵ birini oluşturduğundan ayrıca Gazzâlî'nin olgunluk eseri olduğundan araştırmada bu kitap esas alınmıştır. Dolayısıyla çalışmamız ağırlıklı olarak klasik metin çözümleme yöntemiyle hazırlanmıştır. İmam Gazzâlî, mevhûm delilleri reddederken veya bazı şartlar koşarken epistemolojik gerekçelere de başvurmuştur. Bu nedenle klasik metin çözümlemesi metodu, söz konusu yaklaşımları anlamada işlevsel bir zemin sunmaktadır.

Bu makalemizde, İslam hukuk metodolojisinde mevhûm delillerin bağlayıcılığı ve hukuki fonksiyonu hususunda Gazzâlî'nin yaklaşımı konu edinilmiştir. Delil tasnifi, yalnızca klasik fıkıh metodolojisinde teorik bir problem olmamakta aynı zamanda modern usûl düşüncesinin de metodolojik yapısını etkileyen bir konu sayılmaktadır. Dolayısıyla mevhûm delil alanının ve türlerinin tespiti, delil hiyerarşisinin sınırlarını tayin etmek bakımından öneme haizdir. Bu doğrultuda hipotezimiz; Gazzâlî'nin mevhûm delilleri hangi kriterlere göre değerlendirdiği ve söz konusu delillere hangi durumlarda hukuki dayanak atfettiği yönündedir. Bunun yanı sıra araştırmada Gazzâlî'nin konuya dair görüşleri doğrultusunda usûle kattığı yeniliklere temas edilmiş, bilgi nazariyesine yönelik yakîn-zan⁶ ilişkisinin mevhûm deliller ile bağlantısına yer verilmiştir. Böylece Gazzâlî'nin mevhûm delilleri onun hukuk metodolojisi ve epistemolojisi perspektifinde nasıl konumlandığı analiz edilmiştir.

⁴ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 2/ 489-505.

⁵ Mütekelim usûlcülerin diğer temel eserleri ve müellifleri şunlardır: 1. Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025)- *el-Umed fi Usûli'l-Fıkıh*, 2- Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî el-Mu'tezilî (ö. 436/1044), *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*, 3- İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), *el-Burhan fi Usûli'l-Fıkıh*.

⁶ Yakîn, doğruluğu zorunlu olarak bilinip, şüpheye yer bırakmayan kesin bilgidir. Kur'an, Mütevâtîr sünnet, icmâ kesin bilgi mertebesinde. Akıl ve mantık kurallarıyla çelişmeyen deliller yakîn bilgi ifade ederler. Zan, mutlak kesinliği bulunmayıp, geniş çapta doğru ihtimali bulunan bilgi kategorisidir. Aksi ispatlanabilir. Doğru olma ihtimali bulursa da kesinlik izafe edilmez. Çoğunlukla içtihat kaynaklıdır. Ahad haber, kıyas, istihsan, maslahat gibi deliller bu kısma dahildir. Bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 115-120.

Gazzâlî'nin delil nazariyesini ele alan çalışmalara baktığımızda Hacı Bayram Duman'ın "Gazzâlî'nin Usûl Anlayışında Mevhûm Deliller" ile Süleyman Taşkın'ın "Beşinci ve Altıncı Yüzyıl Hanefi Usulcüleriyile Karşılaştırmalı Olarak Gazzâlî'nin Delil Teorisinde Şer'u Men Kablena ve Sahabi Kavli" adlı yüksek lisans tezlerini tespit ettik. Taşkın'ın tezi, belirtilen iki delili esas aldığından Gazzâlî'nin mevhûm deliller sistemine bütüncül yaklaşılamamıştır. Ayrıca tez, mukayese merkezli yazıldığından iki usûlcü arasındaki karşılaştırmaya odaklanılmıştır. Binaenaleyh konuyla ilişkili yazılmış makaleler incelendiğinde mevhûm delillere dair boşluk olduğunu fark ettik. Nitekim şer'î deliller bağlamında "maslahat" ve "icmâ" konuları dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla iki makale bulunmaktadır. Bunlardan ilki Abdurrahim Güler'in "İslam Hukuk Metodolojisinde Debûsî ve Gazzâlî'nin Şer'î Hükümlerin Delillerine Bakış Açıkları" makalesidir. Bu makale aslî delilleri ihtivâ etmesi açısından bizim çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.⁷ Dolayısıyla bu makale bizim araştırma konumuzu içermemektedir. İkincisi ise Süleyman Taşkın'ın "Gazzâlî ve İlk Dönem Hanefi Usûlcüleri Bağlamında Şer'u Men Kablenâ'nın Delillik Değerine Dair Bir İnceleme" adlı çalışmasıdır ki, burada sadece bir delil esas alınmıştır.⁸ Mevhûm delillere dair bütüncül bir çerçeve sunulmamıştır. Ayrıca İslam hukukunda mevhûm/fâsid/fer'î/ihtilaflı delillerin hepsini ihâta eden makale çalışmaları yok denecek kadar azdır. Gazzâlî'nin mevhûm deliller konusunu etraflı bir şekilde inceleyen bir makale ise mevcut değildir. Bu husus, konuya hem bütüncül yaklaşan hem de kavramsal yönlerinin derinlemesine tahlilini yapan bir çalışmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Gazzâlî'nin delil nazariyesine yönelik yapılan araştırmalar genellikle onun nass veya kıyas yaklaşımlarını esas alırken bu çalışma, literatürde boşluk oluşturan diğer delilleri merkeze almaktadır. Ayrıca mevhûm deliller sadece fikhî bağlamda değil, epistemolojik bir nazarla ele alınması bakımından var olan çalışmalardan ayrılmaktadır. Bununla birlikte Gazzâlî dışındaki bazı usûlcülerin delil anlayışlarına dair araştırmalar mevcut olduğu halde Gazzâlî'ye ilişkin söz konusu alanda boşluğun olması bu çalışmanın katkısına dikkat çekmektedir.

Araştırmamız, teorik düzeyde klâsik usûl metodolojisinde mevhûm delilleri Gazzâlî'nin nasıl değerlendirdiğini bilgi nazariyesi çerçevesinde ortaya koymaktadır. Uygulamada ise, modern İslâm Hukukunda karşılaşılan şer'î hüküm kaynakların şekillenmesinde, Gazzâlî'nin yaklaşımı doğrultusunda geliştirilebilecek tutarlı bir delil hiyerarşisi sunmaktadır. Nitekim maslahat, sosyolojik problemler, kamu düzeni gibi hususlar zannî delillere başvurma ihtiyacını giderek artırmaktadır. Gazzâlî'nin metodolojisi günümüz İslâm hukukunda delil güvenilirliği, kaynak ve hüküm istinbatına dair pratik sorunlara çözüm getirebilecek, yol gösterici olabilecek bir hüviyete sahiptir. Binaenaleyh, Gazzâlî'nin yakîn-zan ayrımına dayanan epistemolojik anlayış, içtihatla delillerin muteber olup olmamalarını belirleyici pratik bir ayıklama ölçütü sunmaktadır.

⁷ Makale, Kitap, sünnet, icma ve kıyas çerçevesinde şer'î delilleri incelediğinden mevhûm deliller yok denecek kadar azdır.

⁸ Şer'u Men Kablenâ anlayışı üzerine telif edilen bu makale, sadece bir mevhûm delili incelediği için makalemizin özgünlüğüne etki etmemektedir.

Etik Beyan: Bu çalışma, tüm etik standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu makalede sunulan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak yazıya geçirilmiştir. Yazarlar, araştırmanın her aşamasında bilimsel bütünlük ve objektiflikten ödün vermemiştir. Ayrıca, bu çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf verilmiştir. Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2. MEVHÛM DELİLLER

Mevhûm, literatürde “zan, kuşku, tahmin” gibi anlamlara karşılık gelen “الوهم” (vehm) kelimesinden türemiştir.⁹ Epistemolojik açıdan ise iki seçenek arasındaki doğruya uzak veya en zayıf olanı ifade etmektedir. Evhâm, vehmin çoğulu olup, kendisine itibar edilmeyen bilgi türüdür. Doğruluk ihtimali yüzde elliden daha az olan vehim, bazı verilere göre şek (şüphe) ile aynı bilgi değeri taşımaktadır. Fıkıh usûlünde “Mevhûm”, aslî kaynakların dışında yer alan şer’u men kablenâ (bizden önceki şeriâtler), sahâbî kavli, istihsan ve istislâh gibi delilleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İmam Gazzâlî tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu kavramı ilk kez kullanan usûlcüdür.¹⁰ O’na göre de mevhûm deliller, kendisine itibar edilmeyen delil türlerini içermektedir.

Gazzâlî’nin delilleri bilgi seviyelerine göre tertip etmesi tanım nazariyesini etkilemiştir. Nitekim aslî deliller dışındaki diğer kaynakların “mevhûm” olarak isimlendirilmesi onun bilgi nazariyesindeki hiyerarşiyi göstermektedir. Gazzâlî, bilgi anlayışını taksime tabi tutarak şekillendirir. Eğer zihin hakkında hüküm verilen şeye kesin bir şekilde mutâbık ise buna “ilim” denir. Şayet mutâbık değilse cehalettir; ancak içerisinde ihtimal ya da şüphe barındırıyorsa bu şüphe derecesine göre “vehim”, “şek” ya da “zan” şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹ Böylece O, delillerin bağlayıcılığını ve tutarlılığını epistemolojik temellere göre şekillendirmektedir. Gazzâlî, Mustasfâ’nın “Mantık” kısmında bilgi türlerinden yakîni (kesin) bilginin kaynaklarını ifade ederken “Vehmiyyât”¹² yer vermiştir.¹³ Buradan hareketle Gazzâlî’nin aslî kaynaklar haricinde kalanları “mevhûm” olarak isimlendirmesi dikkat çekicidir. Nitekim vehmiyyât türü bilginin sahih bir kaynak olmadığını belirten Gazzâlî, mevhûm delilleri de birçok açıdan eleştirmektedir. Gazzâlî’nin mevhûm deliller kapsamında zikrettiği hususlar “şer’u men kablenâ, sahâbî kavli, istihsan ve istislâh”tır. Bunun yanında mevhûm deliller içerisinde zikretmediği halde sahih olarak kabul etmediği (استصحاب الإجماع)

⁹ Ebü'l-Fazl Alî b. Ahmed İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sader), 12/46.

¹⁰ ما يُظَنُّ أَنَّهُ مِنْ أَصُولِ الْأَدَلَّةِ وَلَيْسَ مِنْهَا وَهُوَ أَيْضًا أَرْبَعَةٌ: شَرْعٌ مِنْ قَبْلِنَا وَقَوْلُ الصَّخَابِ، وَالِاسْتِصْحَانُ، وَالِاسْتِصْلَاحُ, Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 509.

¹¹ Kelâmcı epistemolojisi çerçevesinde bilgi türlerinin hiyerarşik olarak sıralanmasına yer verilmesi, mevhûm bilgisinin konumunu netleştirmek açısından önemlidir. Bu bağlamda örneğin Fahreddin Râzî’nin *el-Mahsûl* eserinin mukaddimesinde yer alan şu bilgi skalasına yer verilebilir:

0-----50-----75-----100

Cehl (Bilgisizlik) Vehmî (bilgi) Şekk Zannî (bilgi) Zann-ı gâlib Yakîn (Kesin Bilgi)

¹² Vehmiyyât, vehim gücünün doğru kabul etmesiyle birlikte doğru veya yanlış çıkması ihtimal dâhilinde olan hükümler için kullanılan mantık ve felsefe terimidir. Ali Durusoy, “Vehmiyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 617-618.

¹³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 118-119.

“icmâ ıstışâbı” bulunmaktadır.¹⁴ Gazzâlî’nin delilleri bilgi seviyesine göre sıralamasının önemi hükümlerin inşasında görülmektedir. Örneğin; maslahat bazı toplumsal hususlarda makul görünse de kesin bilgiyi ihtivâ eden nass veya icmâ’ ile çeliştiğinde Gazzâlî’ye göre delil olma vasfını kaybetmektedir.

Gazzâlî’nin mev’hûm delillere yönelik yaklaşımının değerlendirilmesinde, onun usûl anlayışının bilinmesi belirleyici rol oynamaktadır. Gazzâlî, şer’î deliller içerisinde aslî olarak beyan ettiği Kitap, sünnet ve icmâ’ı kesin deliller kapsamında kabul etmektedir. O, aslî deliller hiyerarşisinde dördüncü kısma kıyas yerine akıl ve ıstışâbı yerleştirmekte ve böylece Gazzâlî, akıl ve nakil dengesine ilişkin tutumunu göstermektedir. Nitekim O, naklî kaynakları esas alırken aklî istidlal yöntemlerine de önem vermektedir. Akıl, vahyin anlaşılmasında vazgeçilmez bir araç sayılmakta ve kesin bilgiye ulaşmayı sağlamaktadır. Ayrıca Gazzâlî’nin “Mukaddime”de yer verdiği “Mantık” bölümünde “Mantığı bilmeyenin ilmine güven olmayacağına” (مَنْ لَا يُحِيطُ بِهَا فَلَا تَقَّةَ لَهُ بِغُلُومِهِ أَصْلًا) dair iddiası¹⁵ aynı bağlamda değerlendirilebilir. Görüldüğü üzere Gazzâlî’nin metodolojisi, aklı yoksaymayan ve naklin sınırlarını merkeze alan dengeli bir epistemoloji inşa etmektedir.

Gazzâlî’nin mev’hûm delillere yönelik eleştirilerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Mev’hûm deliller zan kaynaklı olmalarından ötürü kesinlik taşımamaktadır. Bu nedenle hüküm istinbatında güven ifade etmemektedir. Nass ve icmâ gibi kesin bilgiye tekâbüle etmediklerinden çelişki ve hukukî istikrarsızlığa neden olabilmektedir. Ayrıca subjektif değerlendirmelere açık bir yapıları vardır. Dolayısıyla bu durum, fikhî sistemde tutarlılığı zedelemektedir.

3. MEV'HÛM DELİLLERİN GAZZÂLÎ'YE GÖRE ANALİZİ

3.1. Şer'u men Kablenâ ve Gazzâlî'nin Yaklaşımı (شرع من قبلنا)

Şer'u men kablenâ, literatürde “bizden önce yaşayanların şeriatları” anlamına gelmektedir.¹⁶ İstilâhi olarak ise Efendimiz’den (s.a.v.) önce gelen peygamberlerin bildirdiği dini hükümleri ifade etmektedir. Usûlcüler çoğunlukla söz konusu delil çerçevesinde İslâm öncesine ait dini hükümlerin Müslümanları bağlayıcı yönünü ele almaktadırlar.

Şer'u men kablenâ, Şâri’in önceki ümmetlere koyduğu ve Hz. Muhammed’den (s.a.v.) önce gelen peygamberler aracılığıyla onlara bildirdiği hükümlerdir. Hz. Âdem’den Efendimiz’e (s.a.v.) kadarki süreçte bazı peygamberlere kitap indirilmiştir. Bu kitaplarda itikâdi farklılık bulunmasa da ibâdet, muâmelât ve ceza hukukuna ilişkin birtakım mühtelif müeyyideler söz konusudur. Bahsi geçen farklılıklar neticesinde şer'u men kablenâ, İslâm usûl metodolojisinde farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur.

¹⁴ İcmâ ıstışâbı, “icmâ ile sabit olan bir hükmün, aksini gösteren bir hüccet bulunmadığı müddetçe baki kalması” şeklinde ifade edilebilir. Gazzâlî, el-Mustasfâ, 494-495.

¹⁵ Gazzâlî, el-Mustasfâ, 40.

¹⁶ Zekiyüddin Şaban, Usûlu'l-fikhi'l-İslâmî, (İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye), 197.

Gazzâlî, şer'u men kablenâ'yı Hz. Peygamberden önce var olan ve Müslümanların şeriatı tarafından neshedildiği bildirilmeyen hükümler şeklinde tanımlamaktadır.¹⁷ O, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vahiyden önceki herhangi bir şeriatle mükellef olup olmadığı hususunu aklen (aklî muhakeme ile) ve sem'an (vahiy yoluyla) temellendirmeye çalışmıştır. Buna göre İmam Gazzâlî, önceki şeriatler ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mükellef tutulmasını aklen mümkün görse de sem'an bunun vuku bulmadığını vurgulamaktadır.

Aklî imkânı Allah'ın kudret sıfatıyla ilişkilendiren Gazzâlî, Yaratıcının kulları istediği şeriatle mükellef tutabileceğini ve bu durumun imkânsız olmayacağını beyan etmektedir. Bununla birlikte yeni gelen peygamberin ancak öncekilerden farklı bir şeriat getirmesi şartıyla tutarlı olacağını savunan fıkralara “إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مَّرْسَلُونَ”¹⁸ (Hani biz onlara iki elçi göndermiştik de onları yalanladılar. Biz de üçüncü bir elçi ile bu ikisini destekledik...) ayeti ile karşılık vermektedir. Görüldüğü üzere Allah Teâlâ dilediği peygamberi yeni bir şeriat gözetmeksizin göndermektedir.

Gazzâlî, İslâm şeriâtının önceki hükümleri tamamen neshetmediğini belirtmektedir. Nitekim zina, haksız yere adam öldürmenin, hırsızlığın ve küfrün haramlığı hâlâ geçerliliğini korumaktadır.¹⁹ Ancak tüm bu hürmetler, Allah'ın Peygamberimiz'e (s.a.v.) indirdiği ayetler tarafından bilinmekte ve Müslümanlar vahiy bağlamında mükellef tutulmaktadır. Önceki şeriatlere dayanan hükümlerin vahiy ile neshedilip ortadan kaldırıldığı durumlar için usûlcüler arasında bir muhalefet bulunmamaktadır. Bununla birlikte açıkça bildirilmeyen hususlarda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) önceki şeriatlere tabi olup olmadığı meselesi, ilmî tartışmalara konu olmuştur. Gazzâlî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önceki şeriatlerle mükellef tutulmadığını dört şekilde izah etmiştir. Bunlar:

1. Hz. Muaz b. Cebel (ö. 18/639) (r.a), Yemen'e gitmeden önce Hz. Muhammed'in (s.a.v.) “Ne ile hükmedeceksin?” sorusuna “Kitap, sünnet ve kendi reyimle hükmedeceğim.” şeklinde cevap vermiştir. Gazzâlî, burada Hz. Muaz'ın diğer peygamberlere indirilen Tevrat ve İncil'i zikretmemiş olmasından yola çıkarak hükmün kaynakları arasında önceki şeriatlerin bulunmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca O, “لِكَلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا” “Sizden her biriniz için şeriatler ve yöntem koyduk.”²⁰ ayetini ve “(لَوْ كَانَ مُوسَى حَيًّا لَمَا وَسِعَهُ إِلَّا اتِّبَاعِي) “Musa hayatta olsaydı bana itaat etmekten başka bir yolu yoktu.”²¹ hadisini delil bağlamında ileri sürmektedir. Şayet önceki şeriatler delil olsaydı Hz. Muaz'ın cevabı eksik kalacağından Efendimiz'in (s.a.v.) tasdikini ve takdirini almaması gerekecekti.

2. Gazzâlî, Efendimiz'in (s.a.v.) önceki şeriatlerle mükellef tutulmadığına ilişkin iddiasını İslâm ceza hukuku ve diğer furû meselelere dair örneklerle açıklamaktadır. Nitekim

¹⁷ Gazzâlî, el-Mustasfâ, 509-510.

¹⁸ Yasîn 36/14.

¹⁹ en-Nisâ 4/93, en-Nur 24/2,4, el-Mâide 5/33-34, 38.

²⁰ el-Mâide 5/48.

²¹ Ebû Ya'lâ, el-Müsne'd, 4/102. (وَاللَّهُ لَوْ كَانَ مُوسَى حَيًّا بَيَّنَّ أَظْهَرَكُمْ مَا حَلَّ لَهُ إِلَّا أَنْ يَتَّبِعَنِي).

bilindiği üzere Resulullah (s.a.v.) zihâr, muhsanların recm cezası ve miras gibi konularda hükmün takdiri için vahyin inmesini beklemiştir. Eğer Tevrat ve İncil ile hükmetmek sahil olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) gerekli mevzuatı bu kitaplara göre uygulayabilirdi. Fakat Hz. Muhammed (s.a.v.), vahyi beklemiş ve bununla birlikte vahiy nazil olduktan sonra Yahudilik'te mevcut olan recm cezasının İslâm dinine aykırı bir uygulama olmadığını Tevrât'a başvurarak da göstermiştir.²²

3. İmam Gazzâlî, şer'u men kablenâ ile amel etmek gerekli olsaydı onun öğrenilmesi ve nakledilmesinin de kaçınılmaz olacağını öne sürerek böyle bir uygulamanın sahabe döneminde gerçekleşmediğini vurgulamıştır. Nitekim sahâbîler bilmedikleri meselelerin hükümleri öğrenmek için konuya dair haberleri araştırmakla sorumlu tutuldukları halde Tevrat ve İncil gibi kitaplara başvurmamışlardır. Avl,²³ şarap içme cezası, dedenin miras payı, mut'a, mufavvıda, ceninin diyeti vb. gibi birçok furû meselelerin hükme bağlanmasında içtihat farklılıkları ortaya çıkmış olmasına rağmen onlar, böyle bir girişimde bulunmamıştır. Ayrıca aralarında Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) gibi Tevrat'a hâkim ve âlim Müslümanlar bulunduğu halde sahâbîlerin, o kitaplara yöneldiklerine dair rivayet kimseden nakledilmemiştir.

4. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinin İslâm şeriâtının diğerlerini neshedici olduğuna ve mevcut hükümlerin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şeriâtı sayıldığına dair icmâsıdır.²⁴

İmam Gazzâlî, muhaliflerin görüşlerini açıklarken onların dayandığı nasları ele almakta ve aklî-naklî metotla bu delilleri çürütmeye çalışmaktadır. Karşıt görüş sahiplerinin öne sürdükleri deliller şu şekildedir:

1. *اُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَفْتَدِهٖ*) “İşte onlar, Allah'ın doğru yola sevkettiği kimselerdir; sen de bunların yoluna uy!”²⁵ ayetidir. Kendisi, mezkûr ayette kastedilenin “onların şeriâtına tabi olmak” değil; “onların yol göstericiliğine uymak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Nitekim şayet uyulması gereken unsur, şeriâtler olsaydı gönderilen peygamberlere varit olan ve birbirini nesheden birçok hüküm gündeme geleceğinden Müslümanların neye tabi olacağı kapalı kalacaktı. Dolayısıyla ayetteki tabi olma emri, Gazzâlî'ye göre tüm peygamberlerde ortak bulunan “tevhîd” hususuna delâlet etmektedir.

2. Diğer delil, *ثُمَّ أُوحِيَٰنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا*) “Sonra sana Hanîf olarak İbrahim'in yoluna uy diye vahyettik.”²⁶ ayetidir. Gazzâlî'ye göre önceki ayette olduğu gibi burada da atıf tevhid nazariyesinedir. Zira söz konusu ayette yer alan *ثُمَّ أُوحِيَٰنَا إِلَيْكَ*) “sana vahyettik.” ibaresinden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sorumlu tutulduğu hususlar ancak vahiyyle sabit

²² Müslim, “Hudûd”, 26.

²³ Avl (أَوَّل): İslam miras hukukunda, belirli hisse sahiplerinin (ashâbü'lferâiz) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadan fazla olması haline denmektedir. Hamdi Döndüren, “Avl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/117-118..

²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 511-515.

²⁵ el-En'âm, 6/90.

²⁶ en-Nahl 16/123.

olmaktadır. Burada (أَنْ أَتَّبِعْ) “uy!” lafzı “Onun ümmetinden ol” anlamında değil “Onun yaptığı gibi yap.” manasındadır. Nitekim Allah Teâla (وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ) “İbrahim’in dininden sefih olanlardan başka kim yüz çevirebilir.”²⁷ diye buyurmaktadır. Şayet emir, Hz. İbrahim’in şeriatine uyma yönünde olsaydı şeriatleri farklı olan peygamberler ayette zikredilen sefih grubuna dahil olurdu ki bu itham peygamberler için caiz değildir.

3. (شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا) “O, Nuh’a tavsiye ettiği şeyleri sizin için din saymıştır.”²⁸ ayeti muhalif grubun dayandığı diğer bir hüccettir. Gazzâlî, ilgili ayetin konuya delil teşkil etmediğini ifade etmektedir. Nitekim nassta Hz. Nuh’un zikredilmesi kendisinin Hak katındaki önemini ve şerefini vurgulamak içindir. Öte yandan Hz. Nuh’un şeriatı tarihi süreç içerisinde silinip gitmekle birlikte Hz. Muhammed’in (s.a.v.) onun şeriatını araştırdığına dair herhangi bir naklî haberin olmadığı da aşîkârdır.²⁹

4. Gazzâlî, (إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ) “İçerisinde Peygamberlerin kendisiyle hükmettikleri nûr ve hüdâ olan Tevrât’ı biz indirdik...”³⁰ ayetini tahlil ederken bu nassın birçok yönden şer’u men kablenâya delil teşkil etmediğini izah etmiştir. Öncelikle söz konusu emir, Hz. Musa’nın dönemindeki peygamberleri kapsamaktadır. İkincisi “nûr” ve “hüdâ” kavramları “tevhid”e delalet etmektedir. Üçüncüsü bu ayet muhaliflerin tutunduğu diğer üç ayet ile teâruz halindedir. Son olarak da ayet, emir kipiyle değil haber cümlesiyle geldiğinden vucûbiyet ifade etmemektedir. (فَلَا حُجَّةَ فِيهِ) bu konuda herhangi bir delil çıkartılamaz.

5. Karşıt görüş sahiplerin dayandığı son ayet ise yukarıda yer alan ayetin devamı niteliğindedir. (وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ) “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”³¹ Söz konusu âyeti kendisi, umum lafza hamletmekte ve genel anlamda Allah’ın hükümlerini kuşatıcı saymaktadır. Yani burada Hz. Musa’nın şeriatına dair bir tahsis söz konusu olmamaktadır.

6. İmam, daha sonra muhaliflerin öne sürdükleri hadisleri zikretmekte ve bunların konuya delil olamayacağını ifade etmektedir.³² Efendimiz (s.a.v.) bir defasında (مَنْ نَامَ عَنْ صَلَاةٍ أَوْ) (نَسِيَهَا فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا) “Kim uyuyakalarak ya da unutarak namazını kaçırırsa, hatırladığı zaman namazını kılсын!”³³ dedikten sonra “Beni zikretmek için namaz kıl.”³⁴ ayetini tilavet etmiştir. Fakat bu hitap ayetin siyakına göre Hz. Musa’ya yapılmıştır. Gazzâlî, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) burada namazı kaza etmenin vacipliğini kendisine vahyolunan bir ayet ile belirttiğini beyan etmiştir. Yani hüküm Tevrat veya başka bir kitaptan değil kendisine indirilen Kur’an-ı

²⁷ el-Bakara 2/130.

²⁸ eş-Şûrâ 42/13.

²⁹ Gazzâlî, el-Mustasfâ, 516.

³⁰ el-Mâide 5/44.

³¹ el-Mâide 5/44.

³² Gazzâlî, el-Mustasfâ, 517-518.

³³ Buhârî, “Mevâkîtu’s-salât”, 36.

³⁴ Tâhâ, 20/14.

Kerim'den alınmıştır. Bununla birlikte ayette yer alan (لِذِكْرِي) “li-zikrî” ibaresi namazın vacipliğini ifade etmektedir. Ayrıca hadisten çıkarılabilecek “kalp ile Allah’ı zikretmek” gibi tevilleri engellemek amacıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) bu ayetle beyânda bulunmuştur.

7. Başka bir delil ise (وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ) “dişe diş” hususundaki kısas hadisesidir. Efendimiz’e (s.a.v.) dişi kırılmış birisi kısas talebiyle geldiğinde Hz. Muhammed (s.a.v.) Kur’an’da ve Tevrat’ta (وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ) “dişe diş” ibaresinin yer aldığını³⁵ ifade etmiştir. Ancak hüküm فَمَنْ اَعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَى عَلَيْكُمْ “Size saldıran kişiye siz de aynı şekilde saldırın.”³⁶ ayetinin umumundan elde edilmiş; dolayısıyla Tevrât’tan hüküm istinbatında bulunulmamıştır.

8. Diğer delil, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) zina eden iki Yahudi’ye recm cezası uygulamak için Tevrat’a başvurduğuna³⁷ dair iddiadır. Gazzâlî, Efendimiz’in (s.a.v.) amel etmek için değil Yahudilerin cezayı inkârı durumunda kendi kitaplarında yer alan hükmü onlara göstermek amacıyla Tevrât’a müracaat ettiğini belirtmiştir. Nitekim Yahudiler, zina eden şahısların yüzlerini boyatıp sokaklarda dolaştırarak onları cezalandırıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) böyle bir cezanın Tevrat’ta bulunmadığını ispat etmek için Tevrat’a başvurmuştur. Gazzâlî, şayet Hz. Muhammed (s.a.v.) önceki kitaplarla amel etme gayesi taşısaydı, Kur’an’dan önce indirilen son kitap olan İncil’e başvurması gerektiğini savunarak aklî bir istidlâlde bulunmuştur. Ancak onun (s.a.v.) ne İncil’e ne de bu olay dışında Tevrat’a başvurduğu vâki değildir.³⁸

Sonuç olarak Gazzâlî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tâbî değil metbû (tabi olunan) olduğuna kanaat getirmektedir. Ayrıca o, muhaliflerin görüşlerini haklı çıkaracak herhangi bir icmâ ya da naklin bulunmaması gibi gerekçelerle, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) önceki şeriatlere uymayacağını savunmaktadır.³⁹ Dolayısıyla İmam Gazzâlî, şer’u men kablenâ’yı sahih bir delil olarak değerlendirmemektedir. Bu tavrıyla o, İslâm dininin önceki şeriatler karşısındaki tutumunu ve konumunu İslam usûl geleneğine bağlı kalarak göstermiştir.

3.2. Sahâbî Kavli (قول الصحابة)

Sahâbî fıkıh usûlünde, iman edip örfe Efendimiz (s.a.v.) ile arkadaş sayılması mümkün olacak bir müddet beraber bulunmuş kimselere denmektedir.⁴⁰ Sahâbî kavli ile fıkıh

³⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

³⁶ el-Bakara 2/194.

³⁷ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 23. عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ الْيَهُودَ جَاءُوا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَذَكَرُوا لَهُ أَنَّ رَجُلًا مِنْهُمْ وَامْرَأَةً زَنِيَا، فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «مَا تَجِدُونَ فِي التَّوْرَةِ فِي شَأْنِ الزَّانِي؟» فَقَالُوا: نَقْضُحُهُمْ وَيُجْلَدُونَ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ: كَذَبْتُمْ، إِنَّ فِيهَا الرِّجْمَ، فَأَتَوْا بِالتَّوْرَةِ، فَفَتَحُوهَا فَجَعَلَ أَحَدُهُمْ يَذُوقُ آيَةَ الرِّجْمِ، ثُمَّ جَعَلَ يَقْرَأُ مَا قَبْلُهَا وَمَا بَعْدَهَا، فَقَالَ لَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ: ارْفَعْ يَدَيْكَ، فَرَفَعَهَا فَإِذَا فِيهَا آيَةُ الرِّجْمِ، فَقَالُوا: صَدَقَ يَا مُحَمَّدُ، فِيهَا آيَةُ الرِّجْمِ، فَأَمَرَ بِهِمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَجَمَا، قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: فَرَأَيْتُ الرَّجُلَ يَخْنِي عَلَى الْمَرْأَةِ يَاقِيهَا الْحِجَارَةَ

³⁸ Gazzâlî, el-Mustasfâ, s. 518.

³⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Şer’u Men Kablenâ”, Fıkıh Usûlü İncelemeleri (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 353.

⁴⁰ Mustafa Said el-Hinn, Eseru'l-İhtilâf fi'l-Kavâidi'l-Usûliyye fi İhtilâfi'l-Fukahâ', 4. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 530-531; İmam Gazzâlî, el-Mustasfâ, 519; Hacı Yunus Apaydın, “Sahâbî Kavli”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008) 35/500-504.; Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçani, Risale fi Usûli'l-Hadis, thk. A. Zevin, (Muhtasar fi ilmi'l-Eser ile), (Rıyad: 1987), 103-104.

ve istinbat bakımından öne çıkan sahâbîler⁴¹ ve onların sözlerinin hüccet değeri kastedilmektedir.

İmam Gazzâlî, sahâbî kavline dair dört yaklaşımın bulunduğunu ifade etmektedir. Usûlcülerin bir kısmı mutlak olarak sahâbî kavlini delil sayarken bir kısmı kıyasa aykırı olduğu takdirde onu başvurma aracı olarak kabul etmektedir.⁴² Yine âlimlerin bazıları Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'i taltif eden sözüne⁴³ istinaden ikisinin beyanını sahih görmekte bazıları da hülefâ-i raşidin ittifak ettikleri hususları hüccet olarak değerlendirmektedir. İmam Gazzâlî, tüm bu yaklaşımların batıl olduğuna birkaç noktadan hareketle ulaşmaktadır. O, sahâbîlerin ismet vasfının bulunmadığını dolayısıyla onların yanılmasının mümkün olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Gazzâlî, sahâbîler arasındaki ihtilafın meşrûiyetine dair oluşan ittifakı öne sürmekte ve sahâbîlerin birbirlerine muhalefetin caiz olduğunu sarîh bir şekilde beyan etmeleri⁴⁴ gibi argümanlarla da görüşünü temellendirmektedir.⁴⁵

İmam Gazzâlî sahâbî kavlini hüccet sayanların delillerini zikredip kendi kanaatini somut gerekçelerle ifade etmiştir. Efendimiz'in (s.a.v.) "*Ashabım gökteki yıldızlar gibidir; hangisine ittiba ederseniz hidayete erişirsiniz.*"⁴⁶ hadisi karşı görüş sahiplerinin öne sürdükleri delillerden birisidir. Buna göre her ne kadar sahâbînin ismet sıfatı olmasa da onlara ittibanın gerekliliğine dair iddiaya Gazzâlî, hitabın sahâbî dönemindeki avam kitlesine⁴⁷ yönelik olduğunu ve fetva makamının kimlerde bulunduğunu onlara göstermek amacıyla hadisin rivayet edildiğini dile getirerek cevap vermektedir. Ayrıca O, hitaptaki lafızlarda vacipliğe delalet eden ibarenin bulunmadığını hadisin sadece onlara uyulduğu takdirde hidayete ulaşılacağına dair haberî bir bilgiyi ihtivâ ettiğini belirtmektedir.

Muhalifler "*Sizin vazifeniz, benim ve benden sonraki raşid halifelerin sünnetinden ayrılmamanızdır.*"⁴⁸ hadisinden dört halifeye tâbi olunmasının gerekliliği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca onlar iddialarını, hadiste yer alan "*عليكم*" ibaresinin vacipliğe delalet

⁴¹ Bu kişiler Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözlerini hıfzetmiş, fiillerine şahit olup onla amel etmiş ve insanların fakih ve fetva mercî saydıkları sahâbîlerdir. Örneğin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, "Abâdile-i Erbaa" sayılan Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. Âs' Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerdir. İbn Hazm, yukarıda adı geçenlerin de dahil olduğu fetva makamındaki sahâbîlerin 130 kişi civarında olduğunu belirterek bunları muksirun (en çok fetva verenler), mütevassitun ve mukillun şeklinde üç gruba ayırmıştır. Âmidi, *el-İhkam*, 5/92-94; ayrıca bk. İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir, *İlamu'l-muvakkîn an Rabbi'l-Alemin*, Kahire tsz., 1/11-14.

⁴² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 519.

⁴³ "Benden sonra Ebu Bekir ve Ömer'e iktida edin.", Tirmizî, Menâkıb, 16.

⁴⁴ Hz. Ebû Bekir ve Ömer, içtihatlarına karşılık muhalif olanları eleştirmemiş ve her müçtehidin kendi içtihadına göre amel edebileceğini söylemişlerdir. Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 521.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 520-521.

⁴⁶ İbn Abdilberr, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlih*, 2/78.

⁴⁷ O dönemde yaşamakla birlikte Efendimiz'in (s.a.v.) ahabının dışındaki kişiler, avam olarak ifade edilmektedir. Sahâbî olamayan kişiler ile diğerlerinin arasındaki fark bu şekilde telaffuz edilmektedir. Nitekim hadiste kastedilen diğer insanların sahâbîlere tabi olmasıdır. Râzî, *el-Maḥşûl*, 2/487; Beyzâvî, *el-Minhâc*, 175.

⁴⁸ Tirmizî, "İlim", 16.

etmesine dayandırmışlardır. İmam Gazzâlî, bu hadisin muhaliflerin savundukları görüşleri desteklemeyeceğini aksine öne sürdükleri hadisler arasında tenakuza sebebiyet vereceğini belirtmektedir. Zira hadisin esas alınması durumunda dört halife dışındaki diğer sahâbîlerin içtihat etmelerinin haram sayılması gerekirdi ki diğer sahâbîlerin raşit halifelere içtihat ettikleri sahih haberlerle bilinmektedir.⁴⁹ Yine muhalifler “*Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer’e iktida edin.*”⁵⁰ hadisi bağlamında dört halifeye ittiba vacip değilse de bu iki sahâbîye uymanın vucubiyet ifade ettiğini beyan etmektedirler. Gazzâlî, son iki hadisin varid olma sebebini insanların halifelerin emirlerine âsi olmamasını sağlamak, Efendimiz’e (s.a.v.) yakınlıkları sebebiyle onların yoluna uymayı tavsiye etmiş olmak ve sonraki ümmetin halifelerin hükümlerini geçersiz saymalarını engellemek gibi ihtimallere dayandırmaktadır.⁵¹ Gazzâlî, Hz. Ebû Bekir ve Ömer’e itaatin vacipliğini savunanlara bu halifelerin; diğer sahâbîlerin içtihatlarıyla kendilerine muhalif olmalarını caiz gördüklerine dair beyanlarına da uyulmasının gerekliliğini hatırlatmaktadır. Nitekim onlara ittibâ, sahâbîlerin içtihat özgürlüğüne dair ifadelerine de tutunmayı beraberinde getirmektedir. Böylece İmam Gazzâlî, muhalif yaklaşımları mantıkî bir önerme metoduyla çürütmeye çalışmaktadır.

Muhaliflerin öne sürdükleri diğer bir gerekçe ise sahâbînin kıyasa aykırı görüş ileri sürdüğünde bunun Hz. Peygamber’den (s.a.v.) duyulmuş bir haber olduğuna hamledilmesidir. Gazzâlî, sahâbînin serdettiği sözün mutlak olarak Hz. Muhammed’e (s.a.v.) dayandırılmayacağını; sahâbî, sözünü zayıf bir delile istinaden söyleyebileceğini ya da o sözün hata ile sadır olabileceğini mümkün görmektedir. Zira ona göre sahâbîler ismet sıfatına sahip olmadıklarından hataya düşme ihtimalleri bulunmaktadır. Öte yandan bu sözü sahâbî kesin bir nassa dayanarak zikretseydi nassı da açıkça belirtmesi gerekirdi.⁵² Bu nedenle sarîh bir şekilde nas veya dayandığı haber ifade edilmedikçe sözü, sünnete hamletmenin aslı yoktur. Öte yandan Gazzâlî, mevzûbahis yaklaşımın sahâbî kavlından ziyade haberin delil değerini ispatladığını belirtmektedir.

Gazzâlî, daha sonra sahâbîyi taklit etmenin caizliği meselesine değinmiştir. Ona göre avam halkın sahâbîyi taklit etmesi caizdir. Bununla birlikte âlimin sahâbîyi taklit etmesi, ancak “âlimin diğer âlime ittiba etmesini” mümkün gören kişiler için söz konusudur. İmam Şafiî, bu hususta iki görüş nakletmiştir. Kadîm görüşüne göre İmam Şafiî, “Sahâbî sözü muhalefet edilmeksizin -yaygınlık kazanmışsa- taklit edilmesi caizdir.”⁵⁴ derken cedîd görüşünde o, “Sahâbî hangi delile istinaden fetvâ veriyorsa, burada sahâbî sözüne değil

⁴⁹ Kelvezânî, Mahruz b. Ahmed, *et-Temhid fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Müfid M. Ebu Amşe, Cidde 1985, 3/344.

⁵⁰ Tirmizî, “Menâkıb”, 16.

⁵¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 522-523.

⁵² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 523; Râzî, *el-Mahşûl*, 2/487; Şirazi, Ebu İshak b. Ali el- Firuzabadi, *et-Tefsira fi Usûli'l-Fıkıh*, tah. M.H. Heyto, (Beyrut: 1983), 399.

⁵³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 524; Razi, *el-Mahşûl*, 2/178; Beyzavi, Abdullah b. Ömer, *Minhacu'l-vusûl fi ma'rifeti'l- usûl*, (Beyrut: 1985), 247;

⁵⁴ İmam Şafiî'den “Kitap ve sünnetten delil varsa onları esas alırız. Ancak Kitap ve sünnetten delil bulunmadığı takdirde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ashâbının sözlerine bakarız ya da sahabeden birinin kavlini alırız.” sözü nakledilmiştir. Şafiî, *Risâle*, çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 321; Şirazi, *Tefsira*, 390; *el-Luma'*, 54.

tutunduğu delile göre amel edilir.”⁵⁵ ifadesiyle kanaatini değiştirmiştir. İmam Gazzâlî, Şafîî'nin kavîl-î cediddeki yaklaşımın muteber olduğunu belirtmektedir. Sahâbî sözünün İmam Şafîî'nin anlayışındaki gibi *tevki*⁵⁶ kaynaklı olabileceğine dair kanaatin de kabul edilmeyeceğini belirten Gazzâlî, sahâbî sözünü ancak dayandığı haberin açıkça zikredilmesiyle geçerli görmektedir.

Sonuç olarak Gazzâlî ayet ve hadislerden nakledilen nassların⁵⁷ sahâbî kavlini delil derecesine yükseltmediğini belirtmektedir. Söz konusu nassların diğer sahâbîlere yönelik ifadelerdeki⁵⁸ gibi onların kesp ettikleri ilimlerden ve Allah'a olan yakınlıklarından kaynaklı, taltif mahiyetinde anlaşılacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle sahâbî amelinin taklit edilmesinin caizliği veya vacipliği söz konusu değildir.

Gazzâlî'nin sahâbî kavline bakış açısı, onun bilgi nazariyesinde yer alan yakîn-zan ayrımındaki anlayışı göstermektedir. Buna göre sahâbî kavlinin zanna dayalı bir yapısının bulunması onu delil teorisi açısından bağlayıcı kılmamaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin yukarıda yer alan görüşleri doğrultusunda onun Eş'âri kelim geleneğine de bağlı olduğu saptanarak dengeli bir usûl metodolojisi benimsediği anlaşılmaktadır.

3.3. İstihsan (الاستحسان)

Epistemolojik bir zeminde ele alınan Gazzâlî'nin istihsan yaklaşımı, şer'î delillerden kesin bilgi taşıyanları önceleyerek zannî delilleri sınırlandıran bir sistem sunmaktadır. Diğer delillerde olduğu gibi Gazzâlî yakîn-zan ilişkisine binaen istihsan teorisine mesafeli bir yaklaşım sergilemektedir.

⁵⁵ Sem'anî, Ebu'l-Muzaffer Mansur, *Ḳavâṭi'ü'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Abdullah Hafız Ahmed el- Hükmî, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 2/9-10; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 524; Râzî, *el-Mahsûl*, 6/174; İbn Kayyım, klasik görüşte kavîl-i cedidinde İmam Şafîî'ye nispet edilen sahâbî sözünün hüccet olmadığını savunduğu iddiasına katılmamaktadır. O'na göre eski ve yeni görüşünde İmam Şafîî sahâbî kavlini hüccet olarak kabul etmektedir. (*İ'lâmü'l-muvakkîn*, 4/120). Muhammed Ebû Zehra da aynı kanaatleri taşıyarak sahâbî kavlinin İmam Şafîî tarafından delil sayıldığını ileri sürmüştür. bk. Ebû Zehra, *İmam Şafîî*, 297-300. İmam Şafîî'nin pratik ve teorikte farklı tutumlarının yanı sıra usûlcüler tarafından nakillerde tam bir birlikteliğin bulunmaması, ulema arasında net bir kanaatin oluşmasını zorlaştırmıştır. Bu bağlamda Şafîî usûlcülerin yaklaşımlarıyla İmam Şafîî'nin görüşünü tespit etmeye çalışan Hacı Yunus Apaydın, onun içtihadî meselelerde sahâbî sözünü esas almadığını buna mukabil içtihadî olmayan hususlarda sahâbî kavline riayet ettiğini ifade etmektedir. Bk. H. Yunus Apaydın, “Sahâbî Sözünün Hukuki Değeri”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* 4 (1990), 332; Musa Günay, “İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/29 (Ocak-Haziran 2013), 133-134.

⁵⁶ Allah Teâlâ ve Hz. Peygamber kanalıyla belirlenmiş, diğer insanların görüşünün/içtihadının bir etkisinin söz konusu olmadığı hüküm veya hususa tevki denmektedir. Bk. Mustafa İbrahim, vd., *el-Mu'cemu'l-vesit*, (Beyrut: Dâru'l-ihyâi't-turâsî'l-Arabî, 1973), 2/1051.

⁵⁷ en-Nisâ 4/59; el-Fetih 48/18.

⁵⁸ “Şayet Ebû Bekr'in imanı diğer insanların imanlarıyla tartılsaydı, hepsinden ağır gelirdi.” Beyhâkî, *Şuabu'l-îmân*, 1/143; “Vallahi Ömer bir yola girdiğinde şeytan yolunu değiştirirdi.” Buhârî, “Edeb”, 68; “Allah hakikati Ömer'in dili ve kalbine sokmuştur. Bu yüzden Ömer, acı da olsa hakikati açıklar.” İbn Mâce, “Mukaddime”, 108; “Eğer gökten belâ incek olsa, ondan Ömer'den başkası kurtulamazdı.” Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/71; “Allah'ım! Ali her nereye gitse, sen hakikati onun gittiği tarafa götür.” Tirmizî, “Menâkıb”, 20; “Yargıyı en iyi bileniniz Ali, ferâizi Zeyd, haram ve helali ise en iyi bileniniz Muâz b. Cebel'dir.” İbn Mâce, *Mukaddime*, 154; “İbn Mesûd ümmetim için neye rıza göstermişse, ona ben de razıyım.” Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7/69; Tüm bu hadislerin sahâbîleri övmek için ifade edildiği, itibayı vacip kılıcı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 526.

İstihsanın üç farklı tarifinin bulunduğunu ifade eden Gazzâlî, bunları detaylı bir şekilde açıklayarak karşı çıktığı istihsan anlayışını izah etmeye çalışmaktadır:

3.3.1. Rey ile Hüküm Verme Olarak İstihsan

İstihsânın ilk anlamı, müçtehidin bir hususu kendi reyi ile güzel bulmasıdır. Burada istihsan-teabbüd ilişkisine temas eden Gazzâlî, teabbüdün aklî zaruret veya akıl yürütmeyle değil ancak sem' ile vukû bulmasından bahsetmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla ona göre, ilk tanım kapsamında istihsanla teabbüd aklen mümkün olsa da istihsan sem'an muteber sayılmamaktadır.

3.3.2. Bilkuvve Kanaate Dayalı İstihsan

İstihsanın ikinci anlamı müçtehidin zihninde kanaatin bil kuvve oluşup sarıh bir şekilde ifade edilmemesine ilişkindir.⁶⁰ İmam Gazzâlî, mevcut olmayan bir şeyin vehim mi yoksa hakikat mi olduğunun bilinmediği ve şer'î deliller bağlamında bir asla dayanmadığı sürece muteber sayılamayacağını savunmaktadır. O, Ebû Hanife'nin "dört kişi bir şahsın zina ettiğini görse fakat hepsi bir odanın farklı köşelerinde zina yapıldığına şahitlik etse kıyasen bu şahsa had cezasının uygulanması gerekme de biz cezanın tatbikini istihsan ediyoruz." ifadesini örnek bağlamında zikretmektedir. Gazzâlî, burada Ebû Hanife'yi eleştirmekte ve dört kişinin zina suçundaki şahitliklerinin birliğe ulaşmamasından dolayı had cezasının uygulanması için gerekli sebeplerin oluşmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Müslümanın kanının dökülmesi hüccete dayanmadığından istihsan edilemez. İmam Gazzâlî şüphe ile had cezasının düşürülmesini, istihsandan daha evlâ görmektedir. Binaenaleyh O, bir delile dayanarak ulaşılan hükme itiraz etmediğini aksine karşı çıktığı hususun; delilin "istihsan" şeklinde adlandırılması olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹ Gazzâlî'ye göre lafızlar, mananın özünü karşılayacak nitelikte olmalıdır. Aksi takdirde anlam karmaşası ortaya çıkmaktadır. Kavramların lafzen ve manen birbirini tamamlayıcı olması, bütünsel bir tutarlılık göstermektedir.

3.3.3. Delil Temelli İstihsan

İstihsanın üçüncü anlamı ise bir görüşü delilden yola çıkarak tanımlamaktır.⁶² Bu yorumu Kerhî (ö. 340/952) ve bazı Hanevîler benimsemektedir.⁶³ İmam Gazzâlî, istihsanın bu anlamdaki tanımının birkaç türü olduğunu belirtmektedir.

Birinci tür istihsan, bir hükmün Kur'an'da yer alan özel bir delil nedeniyle, benzer meselelerin hükmünden ayrılmasıdır.⁶⁴ Örneğin bir kişinin "Benim mallarım sadakadır."

⁵⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 530.

⁶⁰ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto.(Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1980), 375; a.mlf. *el-Mustasfâ*, 531; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/192. Hanevî usûlcülerin kitabında böyle bir tanımın yer almadığına dair görüşler mevcuttur. Bk. Mehmet Nezir Ceylan, Müttekellim Usûlcülerin İstihsan Anlayışı, Batman Akademi Dergisi 7/2 (Aralık 2023), 177.

⁶¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 534-535.

⁶² Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, (Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf ve's- şuûni'l-islamiyye, 2. Basım, 1994), 4/234.

⁶³ Cessâs, *el-Fuşûl*, 2/340.

demesiyle tüm mal sayılan şeyleri infak etmesi gerekirken Ebû Hanife “Onların mallarından sadaka al!” (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً)⁶⁵ ayetine dayanarak söz konusu tasadduk miktarının zekât nisbetiyle sınırlandırılmasını istihsanen gerekli görmüştür.⁶⁶

İstihsanın ikinci çeşidi ise bir meseleye sünnet delili nedeniyle benzerlerinin hükmünden farklı bir şekilde hükmetmektir. Örneğin, kişinin namaz esnasında abdestinin bozulmasının iradesine bağlı olup olmamasına göre hüküm farklılık gösterebilir. Nitekim kasten abdestin bozulmasında namazın baştan kılınması gerekirken irade dışı bozulma durumunda kıyasa aykırı bir şekilde kişinin abdest aldıktan sonra kaldığı yerden devam etmesine ruhsat verilmektedir.

Gazzâlî, Kerhî'nin bu tanımını reddetmediğini, kabul edilmeyen esas gerekçenin delilin istihsân olarak isimlendirilmesi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla o, “istihsan” teriminin sözlük anlamını geçerli saymadığından ortada lafzî bir muhalefet söz konusu olmaktadır.⁶⁷ Zira Gazzâlî'ye göre “istihsan” kelimesi subjektif beğeniye yönelik keyfî hüküm verme algısını beraberinde getirmektedir. Kerhî'nin tanımı, usûl ilkeleriyle çelişmediği halde “istihsan” olarak isimlendirilmesi lafız ve mana karışıklığına sebep olmaktadır. Kerhî'nin tanımında hükme kaynaklık eden deliller, nass, kıyas, maslahat vb. hüccetlerdir. Bunun istihsan şeklinde ifade edilmesi ise lafzî muhalefet sebebiyle fikhî düşüncede anlam kargaşasına yol açmaktadır. Görüldüğü üzere İmam Gazzâlî lafız ve mana birliğine önem vermektir. Bu durum onun kendi usûlî metodolojisini yansıtmakla birlikte kavramlara yüklenen anlamların usûl-i fıkıh açısından önemine işaret etmektedir. Ayrıca o, Şafiî geleneğe bağlı kalmakla beraber Kerhî'nin tanımlamasına karşı çıkmadığını belirterek mezhepler arası dengeli bir tutum sergilemektedir. Buradan hareketle Gazzâlî'nin mezhebî bir taassup içerisinde olmadığı, usul ve metodolojisi çerçevesinde ortaya çıkan içtihat farklılıklarına göre şekillendiği söylenebilir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin katı bir metodolojik ayrışma taraftarı olmadığı görülmektedir.

Gazzâlî, istihsanı kabul edenlerin delillerini zikrettikten sonra kendi kanaatlerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda İstihsanı delil sayanlar, üç delil öne sürülmüştür:

1. (وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ) “Size Rabbiniz'den indirilenin en güzeline ittiba edin!”⁶⁸ ile (يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ) “Onlar, sözü dinlerler ve sözün en güzeline uyarlar.”⁶⁹ ayetleridir. Muhalifler bu ayetle şeriâtın sunduğu hükümler arasında en uygun ve adaletli olanı seçme

⁶⁴ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basri, *el-Mu'temed fi usûl'l- fikh*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/296; Şirazi, *et-Tabsıra fi usûl'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto, (Dimaşk: 1983), 493; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 535; Amidi, *el-İhkâm*, 4/158; Abdülaziz Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 4/4-6.

⁶⁵ et-Tevbe 9/103.

⁶⁶ Vehbe Zuhaylî, *el-Veciz fi usûl'l-fikh*, (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1999), 87.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 535; Şirâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 970, a.mlf. *et-Tebşıra fi usûl'l-fikh*, 494. Aynı minvalde bk.Cüveynî, *et-Telhis fi usûl'l-fikh*, 3/313.

⁶⁸ ez-Zümer 39/55.

⁶⁹ ez-Zümer 39/18.

imkânına dikkat çekmektedir. Örneğin, bazı durumlarda kıyas zorluk doğurucu sonuçlar verebilir. Bu nedenle daha kolay ve uygun olması için istihsana başvurulması güzel görülür. Gazzâlî, mezkûr ayetlerin istihsan için hüccet olmayacağını belirtmiştir. Nitekim ayette vurgulanan “*güzel olana ittiba*” ile kastedilen delillere tabi olmaktır. İstihsanın deliller arasında varlığı belirsiz iken en güzel delil sayılması ona göre tutarsızdır. Öte yandan nassın zahirinde bir tahsis söz konusu olmadığından mecnun, çocuk, avam kişiler de istihsanda bulunabilir ki bu durum, İslam hukuk metodolojisine uymayan heva ve arzuya göre hükmün verilmesine zemin hazırlayabilmektedir.

2. Muhaliflerin tutundukları ikinci delil ise “Müslümanların güzel bulduğu Allah katında da güzeldir.”⁷⁰ hadisidir. Onlara göre bu hadis, ümmetin genel kabulünü ve ortak aklını yüceltmektedir. İstihsan da aynı minvalden değerlendirilerek ümmetin reyile örtüşen bir delil sayılmaktadır. Gazzâlî, söz konusu hadisin haber-i vahid olmasından dolayı temel kaynaklar için ispat vasıtası sayılamayacağını belirtmiştir. “Müslümanlar” lafzının mutlak karşılığı tüm Müslümanları kapsayacağından hadis, icmâ teorisini desteklemektedir. Bununla birlikte şayet ifadede Müslümanların hepsine değil bir kısmına atıf varsa aralarında avamın da bulunması mümkün olacağından yukarıda yer alan ayetteki gibi hevaya dayalı hükümlerin ortaya çıkması söz konusu olabilecektir. Kendisinin iddiaya karşı sunduğu diğer argümanlar ise Muaz hadisinde⁷¹ istihsanın yer almaması ve sahâbînin delilsiz hüküm verilmeyeceğine dair icmâdır.

3. İstihsanı savunanlar, hamamlarda kalınacak süre, yıkanma ve su bedeli belirlenmeden sözleşme yapılmasını, bu delil çerçevesinde uygun bulmuşlardır. Yine su satıcısından ücret ve miktar tayin edilmeden su içmeyi de aynı şekilde istihsan kapsamında değerlendirmişlerdir. İmam Gazzâlî ise söz konusu işlemlerin delilsiz yürürlükte olmadığını, sıkıntı ve zorluğu gidermek amacıyla zarurete binaen bu uygulamalara ruhsat verildiğini beyan etmektedir. Dolayısıyla Gazzâlî, meseleye delilsiz hükmedilmediğini ifade etmektedir. Ancak hüküm istihsana değil, kıyasa hamledilmektedir.⁷² Nitekim hükmün kaynağı kıyastır ve sadece kıyasın dayandığı illet, zaruret ve umumi ihtiyaç gibi hususlarla temellendirilmiştir. Bu nedenle İmam, söz konusu uygulamaları “istihsan” değil; kıyasın özel koşullarla işletilmesi şeklinde değerlendirmektedir. Bu bağlamda Gazzâlî’nin kıyas ve zaruret ayrımı Hanefilerin istihsan türlerine delalet etse de⁷³ kendisi bunları istihsan kapsamına dahil etmemektedir.

Gazzâlî’nin ifadelerinde Hanefîler’in tasnif ettiği istihsan çeşitlerinin bazılarını yaklaşımı farklı olmuştur. Burada onun nakli delilleri ve icmâyı kıyasa tercih etmesi anlayışından hareketle nass ve icmâ bağlamında kıyasın terk edildiği istihsan türüne karşı çıkmadığı düşünülebilmektedir. Nitekim Gazzâlî, Kerhî’nin (ö. 340/952) tutunduğu istihsan

⁷⁰ (مَا رَأَى الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ حَسَنٌ) Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/84.

⁷¹ İbn Hanbel, 36/333, 416; Ebû Dâvud, “Akdiye”, 18/11.

⁷² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 533-534.

⁷³ Abdülaziz Buhari, *Keşfu’l-esrar*, 4/1123; Ali Bakkal, “İstihsanın Mahiyeti ve Çağdaş Problemlere Çözüm Getirmedeki Önemi”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri*, 2/21.

tanımına esasen karşı gelmediğini ifade ederek hem mezhepler arası denge kurmakta hem de bu meselede oluşan lafzî bir ihtilafın varlığına işaret etmektedir. Binaenaleyh o, istihsanı mutlak anlamda bir delil kategorisinde değerlendirmeyip yakîn-zan ilişkisine binaen istihsan teorisine mesafeli bir yaklaşım sergilemektedir. Ayrıca söz konusu meseleleri Kitap, Sünnet, İcmâ kapsamında temellendirmektedir.

Gazzâlî'ye göre, şer'î hükümler için Kur'an, sünnet, icmâ ve akıl gibi aslî deliller esas alınmalıdır. Zirâ bunlar kesin bilgi (yakîn) ifade eden hüccetlerdir. Rey veya zanna dayanan teoriler ise O'na göre şer'î bağlayıcılık içermemekte; bunlarda "hevâ" ve "kişisel tercih" ön planda olmaktadır. Bu durum da dinin sabit ve evrensel ilkelerine zarar verebilmektedir. Tam da bu gerekçe ile rey temelli bir içtihat biçimi olarak istihsan, Gazzâlî'nin çizmiş olduğu sınırları aşmaktadır. Öte yandan Gazzâlî, istihsanla ulaşılabilecek hükümleri cevapsız bırakmayarak çözüm önerileri sunmaktan geri durmamaktadır. Bu nispetle, istihsanla amaçlanan "hakkaniyetli sonuç" gibi amaçların kıyas, zarûret gibi daha sistematik delillerle elde edilmesi mümkündür. Örneğin, su kullanımı, hamam gibi konular Hanefiler tarafından istihsanla gerekçelendirilse de Gazzâlî, zarûret prensibiyle yapılan kıyasa meseleyi hamlederek sonuçlandırmaktadır. Böylece kendisi hem delil sistemini korumuş olmakta hem de fikhî esneklik ile problemleri çözmektedir.

Sonuç olarak, Gazzâlî'ye göre istihsan, Kitap ve Sünnet dışında bir delil aramak, kişinin reyine göre vahiyden bağımsız hüküm vermek dolayısıyla yeni bir din ihdas etmek demektir. Bu yaklaşım, kendisinin yakîn-zan ayrımına verdiği önemle bağdaşmaktadır. Gazzâlî açısından bir müçtehidin kendi kanaatine dayanarak yakîn ifade eden bir delili terkedip başka bir hükme ulaşması, şer'î sınırlar dışına çıkmak gibidir. Bu durum da mevcut dinî hükümleri keyfî hale dönüştürmek anlamına geldiğinden Gazzâlî açısından "yeni bir din icat etmekle" eşdeğer sayılmaktadır. Tüm bunlar hukuk istikrarsızlığı gibi büyük bir mefsedete yol açabileceğinden istihsan, O'na göre sosyolojik tehlikelere şamildir. Nitekim müçtehitlerin kendi reylerine göre hüküm vermesi bir meseleye dair birçok görüşün ve fetvanın ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Gazzâlî, rey'den faydalanmanın caiz ve mümkün olan durumlarda onu; Kitap, sünnet ve icmâ delillerine revize ederek kullanırken mutlak anlamda rey'in "istihsan" adı altında tanımlanmasını reddetmiştir.

3.4. İstislâh (الاستصلاح)

Fıkıh literatüründe maslahat, gerek ruhî ve bedenî, gerek ferdî ve içtimâî gerek de dünyevî ve uhrevî faydaların sağlanması ve zararların giderilmesi anlamındadır. Makâsîdü's-şer'îa "dinin gayeleri" veya "naslarda bulunan amelî hükümlerin amaçları" manasında kullanılmakla birlikte maslahat teorisinin çerçevesini oluşturmaktadır.

Gazzâlî, istislâh deliline temas ederken delilin muvafakat ya da muhalefeti gerektiren taraflarının bilinmesi için öncelikle mahiyetinin anlaşılmasının ve kavramsal çerçevesinin belirlenmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, maslahatı makâsıd-ı şer' ile ilişkilendirerek tanımlamaktadır. Ona göre maslahat faydanın sağlanması, zararın giderilmesi

şeklinde anlaşılrsa da bu tarif halkın amacına binaen olup sübjektiflik içeren bir tanımdır. İmam Gazzâlî, maslahat lafzındaki asıl maksadın şer'in amacını korumak olduğunu belirtmektedir. Yani maslahatın mahiyeti, halkın istek ve faydasına göre değil; Şer'in maksadına göre belirlenmektedir. Bu tanımla Gazzâlî, maslahatı makâsidü'ş-şerîa ile bağdaştırarak şer'in maksatlarını açıklamakta ve sübjektifliği ortadan kaldırmaktadır.

Gazzâlî'nin maslahat teorisindeki katkılarına kısaca değinmekte fayda vardır. Bilindiği üzere tarihi süreçte istislâh teorisine ilişkin en erken tartışmalar, Cüveynî'nin (ö. 478/1085) el-Burhân eserinde görülmektedir.⁷⁴ Cüveynî, eserinde istislâh ile ilgili tanım ve taksimleri yapmaya çalışmış; Gazzâlî ise bu tasnifi genişletip misalleri çeşitlendirerek maslahat meselesini bir adım ileriye taşımıştır. Dolayısıyla O, makâsıdın değişik tasniflerle sistematik bir yapıya kavuşmasında öncülük etmiştir.⁷⁵ Örneğin, aşağıda genişçe temas edilecek olan birçok fıkıh usûlü kaynağına göre zarûrât-ı hamse ilk defa toplu olarak Gazzâlî tarafından ifade edilmiştir.⁷⁶ Böylece Cüveynî'den aldığı ilmi mirası Gazzâlî, bir adım ileriye taşımıştır. Zarûrât-ı hamse ile din, can, akıl, nesil ve malın muhafazasını ele alarak Cüveynî, makâsıd literatürün omurgasını oluşturmuştur. Bununla birlikte Gazzâlî, bu çerçeveyi sistematik hâle getirmiştir. O, zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyat şeklinde maslahatı derecelendirmiştir.

Gazzâlî, istislâh teorisini tanımladıktan sonra tasnifleme yapmıştır. O, maslahatı şer'î ve zâtî kuvvetleri bakımından iki farklı yönden taksim etmiştir. Bu bağlamda maslahat şer'î açıdan; muteber, geçersiz ve mürsel olmak üzere kategorilere ayrılmıştır. İkinci olarak İmam Gazzâlî, maslahatları özündeki zorunluluk derecesine göre değerlendirir. Bunlar da zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât şeklinde sınıflandırılmaktadır. Gazzâlî maslahatın öncelikle şer'î türlerini tanımlayıp izah etmiştir.⁷⁷

3.4.1. Muteber Maslahat

Muteber maslahat, Şer'in makbul saydığı ve hüccet olan maslahattır. Kıyasa dayalı bu maslahat türü, hükmün nass veya icmâ üzerine temellendirilmesidir. Örneğin, sarhoş edici her içecek akli koruma gayesiyle şaraba kıyas edilerek haram sayılmıştır. Şer'in tutunduğu esas ise akli koruma maslahatıdır. Gazzâlî açısından da söz konusu maslahat türü sahihtir.

3.4.2. Mülgâ (Geçersiz) Maslahat

Sarih bir nassa aykırı olana geçersiz maslahat denilmektedir. Oruçlu iken cinsel ilişkide bulunan bir padişaha, müftînin kefaref olarak köle azat etmek yerine iki ay aralıksız oruç tutmayı bildirmesi, köle azat etmenin padişah açısından daha kolay olması sebebiyle

⁷⁴ Cüveynî, *el-Burhan*, 2/961.

⁷⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 2/219-220; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/239-240; Şâtîbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, nşr: Abdullah Derraz, Kahire 1975, 2/8-12; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz*, (Beyrut: 1420/1999) a.mlf., *Fıkıh Usûlü*, çev: Ruhi Özcan, (İstanbul: 1993), 236; Huseyin Hamid Hassân, *Nazariyyetü'l-maslaha fi'l-fikhi'l-İslâmî*, (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî), 449.

⁷⁶ Zarûrât-ı hamse din, can, akıl, nesil ve malın yararını celbetmek zarar verici şeyleri de defetmeye yönelik fıkıh usulü kavramıdır. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 536-537; Metin Yiğit, "Gazzâlî'nin Usûl-î Fıkha Katkıları", 900. *Vefat yılında İmam Gazzâlî*, (İstanbul: 2012), 410.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 536-537.

yasağı ihlal etme konusunda yeterince caydırıcı olmayacağı düşüncesine dayandırılmıştır. Nitekim Ramazan orucunun kefaretinde nassın öncelediği ceza köle azat etmektir. Ancak burada müftî, bu cezanın padişaha kolay gelmesinden dolayı aynı hatayı tekrar işlemesini önlemek amacıyla ikinci kefaret türüyle hüküm vermiştir. Her ne kadar maslahata binaen fetvâ verildiği öne sürülse de bu durum açık olan nassa aykırı ve batıldır. Ayrıca mevzubahis husus, ileri vadede büyük mefsedetlere (maslahatın zıddı) sebep olabilecek bir hüviyete sahiptir. Bu nedenle Gazzâlî bu maslahat türünü muteber görmemektedir.

3.4.3. Mürsel Maslahat (Maslahat-ı Mürsele)

Gazzâlî, istislâh teorisinde hakkında asıl ihtilaf edilen kategorinin mürsel maslahat olduğunu ifade etmektedir. O, bu türü tanımlamak için maslahatı kuvvetlilik derecesine göre yeniden tasnif etmektedir. Buna göre kuvvetlilik bakımından maslahat zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Bununla birlikte Gazzâlî, her bir maslahat türü için tekmile (tamamlayıcı) kabilinden maslahatların bulunduğunu belirtmiştir. Ancak, maslahat derecelerine geçmeden önce, Gazzâlî'nin maslahata ilişkin yaklaşımının anlaşılabilmesi adına ele alınması gereken bir diğer unsur kıyas nazariyesidir. Zira o, maslahatı müstakil bir delil kapsamında değil kıyas delilinde yer alan illetin tespit yollarından “Münasebe” konusuyla ilişkilendirerek işlemektedir.

Gazzâlî'ye göre munâsebe; maslahatın gerçekleşmesini sağlayan vasıfların, hükmün verilmesine elverişli/münasip olmasıdır.⁷⁸ İmam Gazzâlî, vasfın hükme uygunluğunun belirlenmesi hakkında münasip vasfı; müessir, mülâim, mürsel ve garip şeklinde taksim etmektedir:

Müessir münasipte illet, Şârî'nin bildirmesiyle yani nass veya icmânın delalet ettiği vasıflar ile oluşmaktadır. Bu tür vasıf, yalnızca münasip olmakla kalmayıp hükmün bizzat o vasıf nedeniyle tahakkuk ettiğini göstermektedir. Yani illet etkisi açıkça belirli olduğundan başka bir münasiplik gerekmemektedir. Örneğin; “Kim tenasül uzvuna dokunursa abdest alsın.”⁷⁹ hadisi, dokunma fiilinin abdest hükmü üzerinde etkisine işaret etmektedir. Buradan hareketle kişinin kendi uzvu dışında başka bir uzva dokunmasıyla da kıyasen aynı hüküm söz konusu olmaktadır. Mirasta ana baba bir kardeşin diğer kardeşlere takdim edilmesine kıyasen velayette de ana-baba bir kardeşin diğerlerine takdim edilmesi de bu bahse örnek verilmektedir.

Mülâim münasip, şerî hükümlerde cinsin dikkate alındığı münasip vasıflardır. Müessir münasip ile mülâim münasip arasındaki fark, hükümde etkili olan unsurdur. Nitekim hükmü belirleyen faktör, müessirde vasfın kendisi iken mülâimde vasfın cinsidir.⁸⁰ Örnek olarak hayızlı kadından namazın sakıt olması zikredilmektedir. Hayızlının kılamadığı namazlarla mükellef tutulmamasının sebebi, kaza ameliyesinde meşakkat ve külfetin bulunmasıdır.

⁷⁸ Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl*, 146.

⁷⁹ Nesâî, “Gusl”, 30.

⁸⁰ Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl*, 148-150.

Nitekim hastalık veya yolculuk gibi durumlarda da meşakkatin etkisiyle hükümlerin hafifletildiği görülmektedir.

Mürsel münasip, İslam'ın maksatlarına uygun olmasına rağmen hakkında sarîh bir hüccetin bulunmadığı vasıflara denir. Bu türün örneği ise bir kişinin öldürülmesine sebep olan birden fazla şahsın hepsinin öldürülmesine hükmedilmesidir. Ancak nassta veya icmâda söz konusu hükmün dayanağı bulunmamaktadır.⁸¹

Garip münasip, İmam Gazzâlî'ye göre nasslardan çıkarılan hükme uygun olmayan vasıflardır.⁸² O, bu türün içtihadı açık olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî, garip münasip için yiyeceklerdeki faiz illetinin “yiyecek olma vasfı” ile nitelendirilmesini misal olarak zikretmektedir.⁸³ Yine sarhoşluk, içkinin haram olma nedenidir. Ancak sarhoşluk hususu başka bir hüküm için etkili olmadığından bu illet münasip olsa da garip kalmaktadır. İlgili örneklerden hareketle illetin maslahat bağlamında uygunluğu söz konusu olsa da şer'î örneklik bulunmadığı takdirde garip sayılacağı söylenebilir.

Gazzâlî münasip vasıfların kısımlarını izah ettikten sonra bu vasıfları makâsîd-ı şeria bağlamında değerlendirmektedir. Maslahatın mahiyetinin de şer'in gayeleri olduğuna vurgu yapan Gazzâlî, Şer'in insanlara yönelik amacını din, can, akıl, nesil ve malları muhafaza etmek şeklinde (*zarûrât-ı hamse*) beş ana esasta toplamaktadır. Adı geçen beş esası da en kuvvetli maslahat türü olan “zarûriyyât” derecesine hamleden Gazzâlî, her din ve şeriatla bu türün varlığına dikkat çekmektedir. Böylece usûl'l-hamsenin muhafazası maslahat, bunlara zarar verecek herşey mefset, bu mefsetleri izale etmek de yine maslahat sayılmaktadır. Gazzâlî, beş esasın her biri için örnekler sunarak meselenin anlaşılmasını sağlamıştır. Öldürme suçunun cezasının kısas olması, canın korunmasına ilişkindir. Kısasın caydırıcı etkisi kişiyi katil olmaktan korumaktadır. Şarap içmenin haram olması aklın muhafazası içindir. Şarap sarhoşluk verdiği için akıl karmaşasına sebep olmaktadır. Zinanın yasaklanması ise neseplerin karışmaması, aile birlikteliğinin bozulmaması adına neslin korunması sebebiyledir. Hırsızın elinin kesilmesi ve zarar gören malların tazmin edilmesi malların himayesi içindir. Bu cezaların mevcudiyeti, malların teminat altına alınmasını sağlamaktadır. Gazzâlî ileride değinileceği üzere bu beşli yapıyla yalnızca teorik bir zemin hazırlamamakta; aynı zamanda maslahata dayalı hüküm çıkarmada da bu esasları ana unsur olarak kullanmaktadır. O'na göre; bu hususlarda başka delile ihtiyaç duymaksızın zârurete dayanarak hüküm verilmesi söz konusu olmaktadır.

Hâciyyât mertebesindeki maslahatlar, zorunlu olmamakla birlikte kişiler için gerekli olan ihtiyaçları kapsamaktadır. Örnek olarak küçük çocukların evlendirme yetkisinin veliye verilmesi veya evlilikte denklik hususunun aranması zikredilebilir. Küçük çocukların

⁸¹ Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl*, 144.

⁸² Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl*, 188.

⁸³ Abdurrahman Haçkalı, “İslam Hukuk Metodolojisinde Gayeci Yaklaşım: Gazzâlî'nin İctihat Anlayışında Maslahatın İşlevselliği”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 461-462.

evlendirilmesinde zaruret mevcut değildir ancak bazı toplumsal gereklilikler onu hâciyyât kategorisine dâhil etmektedir. Bu türün tamamlayıcısı sayılan maslahata ise küçük çocuğun evliliğinde denklik şartının aranması ve eşdeğer mehir alımı misal verilebilir.⁸⁴

Tahsîniyyât ise zaruri ve ihtiyaç kabilinden olmayıp daha çok güzelleştirmek, kolaylaştırmak, rahatlık sağlamak gayesindeki maslahat türüdür. Kadının nikâh yetkisinin veliye bırakılması kadın için kolaylıktır. Şahitlik de nikâhın ilan edilmesine ve zina zannının ortadan kalkmasına vesile olması açısından tahsiniyyat mertebesinde.⁸⁵

İmam Gazzâlî'ye göre son iki kategoride bulunan maslahat türleri bir asılla desteklenmedikçe hükmün temellendirilmesi için muteber değildir. Aksi takdirde şahsî kanaate dayalı şeriat vazetme durumu söz konusu olur ki bu da istihsâna benzemektedir. Ancak mezkûr maslahatlar bir asılla desteklenirse hüküm, kıyas kapsamında değerlendirilmektedir. İlk kategorideki zarûriyyât maslahatında ise müçtehit görüşünü bir asılla desteklemese de içtihadının neticesinde buna göre hüküm vermesi mümkündür. Zirâ Gazzâlî'ye göre zarûriyyâtlar makâsıd-ı şerîa ile direk bağdaşmaktadır. Görüldüğü üzere İmam Gazzâlî'nin belirttiği yaklaşım, kendi özgün anlayışı olup usûl içi bir istisna bağlamında karşımıza çıkarmaktadır.

Gazzâlî zaruret derecesindeki maslahatların zarurîlik, kesinlik ve küllîlik vasıflarına sahip olması gerektiğini belirtmektedir:

- Zarûrîlik (Zorunluluk): Zarûrât-ı hamsenin korunmasına yönelik kesin gereklilik.
- Küllîlik (Genellik): Maslahat ferdin ya da belli bir grubun menfaati için değil; ümmetin tamamının faydasına şamildir.
- Kat'îlik (Kesinlik): Maslahatın etkisi ve sonucu kesin, açık ve net olmalıdır.

Müslüman esirlerin siper edildiği kâfir topluluğuna karşı, esir olan Müslümanların öldürülmesine cevaz verilmesi bu bahisten bir örnektir. Eğer Müslüman esirler öldürülmezse kâfir topluluğu İslam topraklarını ele geçirip esirler dâhil tüm Müslümanları katledebilirler. Zarûrîlik, küllîlik ve kat'îlik vasıfları bu örnekte mevcutken bir kalenin fethi için siper edilen Müslümanları öldürme hususunda bu nitelikler söz konusu değildir. Çünkü kaleyi fethetmeye gerek yoksa zaruri bir durumdan bahsedilemez. Ayrıca kalenin ele geçirilmesi kesin olmadığından burada kat'îlik unsuru bulunmamakta dolayısıyla adı geçen mesele bu maslahat kapsamına girmemektedir. Gazzâlî görüldüğü gibi maslahata yönelik hususlarda hükmün istislâha dayanabilmesi için temelde bu üç özelliğin mevcudiyetini zorunlu kılmaktadır.

Gazzâlî'nin istislâha dair en önemli katkılarından biri meseleyi teorik zeminde tartışma konusu olmaktan çıkarıp örneklendirmelerle somutlaştırması ve zihindeki soruları cevaplamasıdır. Konuya dair misaller şu şekildedir:

⁸⁴ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, 539; a.mlf., *Şifâü'l-ğalîl*, 165-167.

⁸⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, 540; a.mlf., *Şifâü'l-ğalîl*, 169-171.

Gemide bulunan kişinin gemi batmaması için denize atılması, küllîlik vasfını taşınamasından dolayı maslahat kapsamında değerlendirilmez. Burada sadece belli bir grubun menfaati gözetildiğinden küllîlik ilkesiyle çelişilmektedir.

Sanığın konuşması için darp edilmesi, sanığın maslahatına aykırı olmasından ötürü muteber değildir. Her ne kadar dövülme eylemi sonucunda sanığın konuşma ihtimali bulunsa da sanığın kendi menfaatine zarar verildiği için caiz değildir.

Tövbe eden gizli zındığın öldürülme mevzusunun⁸⁶ içtihadı açık olduğunu kabul eden Gazzâlî, maslahat açısından bunu mümkün görmektedir. O'na göre gizli zındık vasfı itibarıyla ölümü hak etmiştir. Ümmetin selâheti için maslahaten katledilmesi caizdir.

Bid'atçı ve bozguncu kişinin durumunda şayet fesat ve zarar, küllî ve kat'î ise maslahat çerçevesinde onun ölümüne hükmedilebilir aksi takdirde hapsedilmesi ile yetinilmelidir. Yani ortaya çıkan mefsedet, gerekli üç aslı kendisinde bulunduruyorsa maslahat ile amel etmek mümkündür.

Kâfirlerin, bozguncunun zararından korunmak ve devleti muhafaza etmek için mevcut gelirlerin yetersiz kalması durumunda alternatif bir çözüm bulunmazsa ek vergilerin, zengin Müslümanlar üzerine konulması imkân dâhilindedir. Gazzâlî'ye göre şarap içme cezasının artırılması⁸⁷ da maslahat kapsamında caiz görülmektedir. Nitekim sahabenin tutumu da aynı çizgide olmuştur.⁸⁸

İmam Gazzâlî verdiği meseleye ilişkin yukarıda yer alan misaller dışında başka örnekler de zikrederek⁸⁹ konuyu maslahatların tenâkuzu hususunda genel bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. İki maslahatın birbirine çatışması durumunda Gazzâlî'ye göre daha güçlü olanın tercih edilmesi gerekmektedir. Cüzî maslahatın küllînin yanında kayda değer olmadığı aşîkârdır. Bu nedenle kâfirler tarafından siper edilen Müslümanın diğerlerini korumak adına öldürülmesi mümkündür. Aynı şekilde ikrah nedeniyle başkasının malını yemenin mubah sayılması, şer'in katında mala nispetle canın daha kıymetli olmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak Gazzâlî, istislâhı mevhûm delillerden kabul etmektedir. Bununla birlikte gerekli şartlar taşındığı müddetçe istislâha göre hükmedilmesi mümkündür. Aksi takdirde istislâh da istihsan gibi kişinin kendisine göre şer' vazetmesi anlamına gelmektedir.⁹⁰ Gazzâlî'nin istislâh torisine temkinli yaklaşmasının temelinde "mevhûm delillerle hüküm koyma" endişesi bulunmaktadır. Mevhûm delillerin zahiren menfaat içerdiği varsayılrsa da

⁸⁶ Buhârî, "İmân", 15.

⁸⁷ Buhârî, "Hudûd", 2.

⁸⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 541-543.

⁸⁹ Kocası mefkûd olan kadının nikâhının durumu, iki velinin birbirinden habersiz bir şekilde evlendirdikleri kızın mevzusu ve adet görmesi geciken kadının iddet hususu gibi örnekler üzerinden Gazzâlî, cüzî maslahatları tahlil etmektedir. Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 547-549.

⁹⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 552.

bunlar şer'î ölçütlerle desteklenmeyen zayıf zannî teorilerdir. O'na göre böyle delillerle hüküm çıkarmak, şer'iatın özünü ifsad edebilecek keyfiliğe yol açabilmektedir. Bununla birlikte Gazzâlî, belli şartlar etrafında maslahatın geçerliliğini kabul etmektedir. İmam Gazzâlî'nin maslahatı tamamıyla reddetmediği aksine makâsîd çerçevesinde disipline ettiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle onun istihšana yönelik “mutlak reddediş” tavrı, istislâh delilinde yerini “şartlı kabulleniş”e bırakmaktadır. Gazzâlî'nin yaklaşımını “şer'iatı subjektif heva ve zanlara kapalı, objektif ilkeye dayalı bir sistem olarak korumaya çalışma çabası” şeklinde ifade etmek mümkündür.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Şer'î deliller, İmam Gazzâlî'ye göre “aslî” ve “mevhûm” şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Kitap, sünnet, icmâ, akıl ve istishâbı “aslî deliller” kısmında ele alan Gazzâlî, şer'u men kablenâ, sahâbî kavli, istihşân ve istislâhı “mevhûm deliller” kapsamında değerlendirmektedir. Gazzâlî'nin söz konusu ihtilaflı delilleri “mevhûm” şeklinde nitelendirme gerekçesi, onun bilgi nazariyesi ile delilleri ilişkilendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada Gazzâlî'nin mevhûm delillere dair yaklaşımları incelenmiş ve “Gazzâlî'nin bu delillere karşı öne sürdüğü argümanlar ile mevhûm delilleri hangi kriterlere göre değerlendirdiği” sorusuna cevap aranmıştır. Hipotez olarak Gazzâlî, bu delilleri hüküm istinbatında zayıf ve zanna dayalı olmalarından dolayı reddettiği, delil olma yeterliliklerini nass, icmâ' ve akıl gibi güçlü kaynaklarla ilişkilendirdiği öne sürülmüştür. Elde edilen bulgular bu hipotezi genel olarak doğrulamaktadır.

Bu çalışma, teorik düzeyde klâsik usûl metodolojisinde mevhûm delilleri Gazzâlî'nin nasıl değerlendirdiğini bilgi nazariyesi çerçevesinde ortaya koymaktadır. Uygulamada ise, modern İslâm Hukukunda karşılaşılan şer'î hüküm kaynakların şekillenmesinde, Gazzâlî'nin yaklaşımı doğrultusunda geliştirilebilecek tutarlı bir delil hiyerarşisi sunmaktadır. Nitekim maslahat, sosyolojik problemler, kamu düzeni gibi hususlar zannî delillere başvurma ihtiyacını giderek artırmaktadır. Gazzâlî'nin metodolojisi; günümüz İslâm hukukunda delil güvenilirliği, kaynak ve hüküm istinbatına dair pratik sorunlara çözüm getirebilecek, yol gösterici olabilecek bir hüviyete sahiptir. Binaenaleyh, Gazzâlî'nin yakîn-zan ayrımına dayanan epistemolojik anlayış, içtihatla delillerin muteber olup olmamalarını belirleyici pratik bir ayıklama ölçütü sunmaktadır. Literatürdeki mevcut “Gazzâlî'nin Mevhûm Deliller'e Yaklaşımı” konusundaki açıklığın giderilmesinde bu çalışmanın etkili olacağı umulmaktadır. Literatürde genellikle maslahat ve istihşân özelinde ele alınan Gazzâlî'nin görüşleri, bu çalışmada kavramsal çerçeve ve örnek analizler ile mevhûm delilleri bütüncül olarak değerlendirmiştir. Öte yandan çalışmada klasik kaynaklar esas alınmıştır. Diğer usûlcülerle kıyaslama veya klasik-modern mukâyesesi odağı dağıtmamak ve Gazzâlî'nin sistemini kendi bütünlüğü içinde incelemek maksadıyla yapılmamıştır. Gazzâlî'nin delillere yaklaşımı şöyle özetlenebilir:

- Mevhûm Deliller: Genel olarak zan ifade ettikleri ve yakîn bilgi seviyesinde bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.

- Şer'u men kablenâ ve sahâbî kavli: Gazzâlî, mevhûm deliller arasında yer alan bazı türlerin temelde delil olmadığı halde delil vasfıyla değerlendirildiğini, bazılarının ise aslî deliller içerisinde bulunmasına rağmen müstakil bir hüccet varsayıldığını, diğer bazılarının ise mutlak olarak değil belirli şartlarla sınırlandırılarak kaynak değeri taşıyabileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda şer'u men kablenâ ve sahâbî kavli ona göre muteber sayılmamaktadır.

- İstihsan: Gazzâlî, istihsanın birden fazla tanımının bulunduğu ve bazı tanımlardaki yorumlara karşı çıkmadığını ifade ederek isim-mana arasındaki lafzî bir problematiğe dikkat çekmektedir. İmam Gazzâlî, istihsan bağlamında bazı tevilleri kabul etmiş olsa da delilin bu şekilde isimlendirilmesine itiraz etmektedir. Genel olarak o, istihsanın heva ve arzuyla hükmetmeye yol açmasından ötürü onu muteber delil kategorisinde görmemektedir.

- İstislâh: Gazzâlî, istislâha metot olarak mutlak anlamda karşı çıkmamakla birlikte yöntemin keyfî işleyişine ve hatalı uygulamalarına itiraz etmektedir. Zira maslahatın sahih addedilmesi için belli ilkeleri öne sürmesi bu hususa binaendir. Ona göre; zarurîlik, kesinlik ve küllîlik şartlarının bulunduğu bir durumda maslahat, Şer'in maksatlarını gerçekleştirmek için başvurulabilir bir yöntemdir. Makalede ayrıca Gazzâlî'nin maslahat ve istislâh konusundaki usûl düşüncesine olan etkilerine temas edilmiştir.

Gazali, mevhûm delilleri tasnif ederken kesin ve zannî kaynakları birbirinden ayıran metodolojik ilkeler doğrultusunda hiyerarşi oluşturmuş ve söz konusu delillerin bağlayıcılığını epistemolojik değerler açısından değerlendirmiştir. İhtilaflı delilleri “mevhûm” lafzıyla isimlendirmesi de bu hususa delâlet etmektedir. Buna göre denebilir ki, o, delil nazariyesinde naklî ve aklî unsurları dengeli bir şekilde değerlendiren tavır sergilemiştir. Delillerin geçerliliğinde Gazzâlî, yakînlik, maslahat ilkeleri ve lafız-mana bütünlüğü gibi ölçütleri incelemiştir.

Gazzâlî'nin mevhûm delilleri incelerken benimsediği yöntem, Eş'ari kalam ekolünün bilgi nazariyesiyle paralellik arz etmektedir. Gazzâlî'nin kendine özgün hukuk metodoloji üslubu bulunsu da mevhûm delillere yaklaşımı genel anlamda mütekellim ekolüyle örtüşmektedir. Binaenaleyh onun mevhûm delillere yaklaşımında zaman zaman Hanefi ve Şafii mezhepleri arasında denge kurduğu görülmektedir. Gazzâlî'nin istihsan anlayışında Hanefi fıkıh usûlünde kabul edilen bazı görüşlere karşı çıkmadığını ifade etmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Gazzâlî'nin yaklaşımı, modern içtihat tartışmalarına şu perspektiflerle katkı sunabilir:

- Delil kabulünde epistemolojik açıdan değerlendirmenin yapılması (yakîn-zan ayrımı)
- Maslahatların esas alınmasında etkili şartlar kapsamında analizde bulunma

- Lafız-mana bütünlüğünü önceleme ve lafzî muhalefetin titizlikle ele alınması (Günümüz usûl tartışmalarında özellikle maslahat ve istihsan teorileri keyfiliğe sebep verilmeden değerlendirilmeli; bu hususta Gazzâlî'nin titizliği örnek alınmalıdır).

Tüm bu bilgiler doğrultusunda dikkate alınması gereken diğer bir unsur, mezhep faktörüdür. Nitekim mesele bağlamında modern İslâm hukuk düşüncesine temas edilerek klasik-modern yaklaşımlara makalede yer verilmiştir. Modern yaklaşımlar neticesinde ulaşılan pratik sonuç, mezhebî karakterin önemi olmuştur. Mezhebi karakter, hem fıkıh hem de fıkıh usûlü açısından her zaman varlığını sürdürmüştür. Ancak fıkıh ve usûlünü tam olarak bütünleştirmek uygun değildir. Çünkü her birisinin kendi içinde bir tutarlılığı vardır. Bu nedenle günümüzde içtihatlar, mezhepsel karakteri dikkate alarak gündeme getirilmelidir. Şayet mezhebi karakterlere riayet edilmezse usûlün mahiyetine uygun bir tavır alınmamış olur ki bu durum, usûlü indirgeyici bir bakış açısıyla sadece çözüm bulan bir araç haline getirebilir. Hakikatte ise usûlün kendi içinde bir tutarlılığı vardır ve ancak bu tutarlılığın korunarak günümüze getirilmesiyle teorik, pratiğe entegre edilebilir. Bunun dışındaki yaklaşımlar usûlün mahiyetine uygun bir tutum sergilemez aksine bu zamanın metotlarını ve çözümlerini usûle söyletmekten ibaret kalır.

Yazarlık Katkısı

Araştırma çift yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı:

1. Sorumlu Yazar: Sabriye Taylanhan: Kavramsallaştırma, metodoloji, veri toplama, analiz ve yazma (%70).

2. Yazar: Doç. Dr. Ahmet Aydın: Veri iyileştirme, inceleme ve düzeltme (%30).

Yazarlar olarak aramızda ve/veya başka kurum ve kuruluşlarla herhangi bir çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

Etik Kurul Beyanı

Bu makale İKÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Ahmet Aydın danışmanlığında yürütülen "İmam Gazzâlî'nin Usûl-ı Fıkha Katkısı" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

İTHAF / DEDICATION / هدايا

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما تفعله إسرائيل من هجمات تتنافى مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdulaziz el-Buhârî, Alâuddîn. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. thk. Muhammed el- Mu'tasimbillah el Bağdadî. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*. Nşr. Ebû Hâcîr Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Seyyid el-Cemîlî, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l- Arabî, 1984.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Sahâbî Kavli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/500-504., İstanbul: TDV Yayınları. 2008.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Sahâbî Sözü'nün Hukuki Değeri". *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* 4 (1990), 322-353.
- Bakkal, Ali. "İstihsanın Mahiyeti ve Çağdaş Problemlere Çözüm Getirmedeki Önemi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi II*. (İstanbul: 2009), 15-70.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyîb. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkıh*. thk. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Dimaşk, y.y., 1964.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*. thk. Abdulfettah Kutbu'r-Rahmânî. Kurtuba: Müessesetü'l-Kurtuba, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizaretu'l-evkâf ve's- şuûni'l-islamiyye, 2. Basım, 1994.
- Ceylan, Mehmet Nezir. "Mütekellim Usûlcülerin İstihsan Anlayışı". *Batman Akademi Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 167-185. <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1375805>
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Alî el-Hanefî. *Risâle fi usûli'l-hadis*. tah. A. Zevin, (Muhtasar fi ilmi'l-Eser). Riyad: 1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*. thk. Abdülazîm ed-Dîb, Kahire: 1978.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları. 1996.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdillâh, *Taḳvîmü'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Halil Muhyeddin Elmîs, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Dönmez, İbrahim Kâfi "Şer'u Men Kablenâ". *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2014.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*, el-Mektebetü'l- İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Erol, Ayten. "Maslahat Bağlamında İslam Hukuku'nun Değişim ve Gelişim Metodolojisi". *İslâmî İlimlerde Maslahat*. ed. Ayten Erol, Ankara: Gece Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Menḥûl min ta'likâti'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Darü'l-Fikr, 1980.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mustasfâ min ilmu'l-usûl*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîsi'l-Kahire. 2011.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Şifâu'l-galîl fi beyânî's-şebek ve'l-muhîl ve mes'âliki't-ta'lîl*. Bağdat: 1971.
- Günay, Musa. "İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/29 (Ocak-Haziran 2013), 120-141.

- Haçkalı, Abdurrahman. "İslam Hukuk Metodolojisinde Gayeci Yaklaşım: Gazzâlî'nin İçtihat Anlayışında Maslahatın İşlevselliği". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 450-466.
- Hassân, Huseyin Hamid. *Nazariyyetü'l- Maslaha fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1999.
- Haydar, Ali. *Duraru'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. 1-4. İstanbul: Matbaatu Tevsi', 1330/1990.
- Hınn, Mustafa Said. *Eseru'l-ihtilâf fi'l-kavâidi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukahâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. Dördüncü Baskı, 1985.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâsîdü's-şerîati'l- islâmiyye*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1421/2001.
- İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekr. *İ'lamü'l-muvakkîn an Rabbi'l-Alemin*, thk: Muhammed Mutasimbillah el-Bağdadi, Beyrut : 1418/1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünen*. İstanbul: 1981.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l- Sader. 12/46.
- Karadavî, Yusuf. *Günümüzde Fetvanın Değişebilirliği*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2012.
- Kelvezânî, Mahruz b. Ahmed. *Temhid fi Usûli'l-Fıkıh*, tah. Müfid M. Ebu Amşe. 3 Cilt. Cidde: 1985.
- Koçak, Muhsin. *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, Samsun: Kardeşler Ofset ve Matbaası, 1997.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc. *Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y., 1374/1955.
- Öktem, Niyazi. "Hz. Ömer Adaleti ve Hukukta Yorum". İstanbul: *Köprü Dergisi* 92 (Güz 2005), 215-251.
- Râzi, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî., *Mahsûl fi 'ilmi 'usûli'l-fıkıh*. thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1992.
- Sem'anî, Ebu'l-Muzaffer Mansur. *Kavâtı'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Abdullah Hafız Ahmed el- Hükmî. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998.
- Serahsî, Ebu Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Mebûsât*, Ed. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayınları. 2008.
- Şaban, Zekiyüddin. *Usûlu'l-fıkhi'l-İslâmî*. İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas el-Muttalibî. *er-Risale*, thk: Abdulfettah Kebbâra Şâkir, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2010.
- Şâtıbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati. *Muvâfakât*. nşr: Abdullah Derraz. Kahire: 1975.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim. *Lüma' fi usûli'l-fıkıh*. thk. Abdülkadir Hatib Hasenî, Beyrut: Darü'l- Kettaniyye, 2. Basım, 2013.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim. *Şerhu'l-Lüma'*. thk. Abdülmecid Türki. Beyrut: Daru'l- Ğarbi'l- İslâmî, 1988.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim. *Tebşîra fi usûli'l-fıkıh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1980.
- Şirin, Gül. *İslâm Hukukunda Hüküm Çıkarma Yöntemleriyle Sosyal Değişim Arasındaki İlişki*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: 1975.
- Yiğit, Metin. "Gazzâlî'nin Usûl-ı Fıkıh Katkıları". 900. *Vefat yılında İmam Gazzâlî*. İstanbul: 2012, 390-412.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkıh*. Beyrut: 1420/1999.
- Zeydân, Abdülkerim. *Fıkıh Usûlü*. çev: Ruhi Özcan. İstanbul: 1993.
- Zuhaylî, Vehbe. *Veciz fi'l Usûl'l-Fıkıh*. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1999.